

1/2006

Samfunnsspeilet 1/2006 – 20. årgang

Samfunnsspeilet presenterer aktuelle analyser om levekår og livsstil. Samfunnsspeilet kommer ut seks ganger i året og gir viktig informasjon om sosiale, demografiske, økonomiske og kulturelle endringer i samfunnet. Samfunnsspeilet henvender seg til deg som er samfunnsengasjert, og til deg som har bruk for å kjenne det norske samfunnet i jobben din. For studenter og skoleelever er tidsskriftet en nyttig kilde som fyller tomrommet mellom lærebøker og dagspressen.

Redaksjon:

Johan-Kristian Tønder (ansv. red.),
Dag Ellingsen (red.) (dae@ssb.no), Mads Ivar Kirkeberg, Trude Lapppegård, Tor Morten Normann, Elisabeth Nørgaard, Jorun Ramm og Hege Kristin Fossler Pedersen.

Redigering:

Liv Hansen, Anne Skarateppen, Randi Øiseth og Kirsten Aanerud.

Design: Siri E. Boquist.

Trykk: Lobo Media.

Omslag: Pippi Långstrump

(c)1997 AB Svensk Filmindustri

Priser: Per år kr 330,- (institusjoner),

kr 220,- (private). Enkeltnr. kr 65,-.

Internett: <http://www.ssb.no/>

ISSN 0801-7603.

ISBN 82-537-6940-7 Trykt versjon.

ISBN 82-537-6941-5 Elektronisk versjon.

Artikler i tidsskriftet kan ikke uten videre tas som uttrykk for Statistisk sentralbyrås oppfatning. Ved bruk av stoff fra tidsskriftet, oppgi kilde: Samfunnsspeilet/Statistisk sentralbyrå.

Landbruk i tyngste laget for kvinner? <i>Torkil Løwe</i>	2
Bondens kontroversielle inntektsgrunnlag <i>Torkil Løwe</i>	12
Samværmødre – liten gruppe med mye omsorg <i>Ragni Hege Kitterød</i>	19
<i>Framskrivning av innvandrerbefolkningen</i> – Det var på tide <i>Dag Ellingsen og Hege K. Fossler Pedersen</i>	29
<i>Nye befolkningsframskrivninger</i> – Det er vanskelig å spå, særlig om framtiden <i>Dag Ellingsen og Hege K. Fossler Pedersen</i>	32
Få indikasjoner på økt arbeidspress generelt i arbeidslivet <i>Elisabeth Rønning</i>	37
Muskelsmerter – kjønn eller arbeidsforhold? <i>Arne Andersen</i>	46
Siden sist	52

Landbruk i tyngste laget for kvinner?

Bare vel en av ti gårdbrukere er kvinner. Disse gir i større grad enn menn uttrykk for at gårdsarbeid er tungt, og de overlater mye av arbeidet til ektemannen. Kvinnelige gårdbrukerektefeller bidrar også til gårdsarbeidet, men i mindre grad enn mannlige gårdbrukerektefeller. Landbrukskvinner flest har arbeid utenfor bruket, og gjør forholdsvis mye husarbeid.

Torkil Løwe

Landbrukskvinner

Med "landbrukskvinner" mener vi kvinner som bor på et gårdsbruk og som enten er hovedansvarlig gårdbruker selv, eller som er gift eller samboer med en mannlige gårdbruker (hovedansvarlig, se boks om kilder). Førstnevnte gruppe kalles ofte kvinnelig gårdbruker, kvinnebonde eller kvinnelig bonde, mens sistnevnte kan gå under betegnelser som medgårdbruker, bondekvinne, gardkjerring eller kona på gården. Kvinner som bor eller arbeider på en gård, men som ikke er gift/samboende med gårdbrukeren eller er hovedansvarlig selv, regner vi ikke som landbrukskvinner. Disse omtales ikke her.

Torkil Løwe er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning (torkil.lowe@ssb.no).

Hvem er landbrukskvinner...

Denne artikkelen handler om kvinner som er gift eller samboer med en gårdbruker eller selv er hovedansvarlig for driften av en gård (se bokser om kilder og landbrukskvinner). Vi skal se hvor (u)vanlig det er at kvinner har eller tar ansvar for gårdsdrift, og drøfter noen mulige årsaker til at likestillingen her er kommet så kort. Videre spør vi hva som kjennetegner kvinnelige gårdbrukere og deres arbeidssituasjon. Vi ser også på landbrukskvinneres utdanningsnivå, hvilken tilknytning de har til arbeidsmarkedet, hvilken betydning kvinnens inntekt har for gårdbrukerparets samlede inntekt og hvordan husarbeidet fordeles mellom gårdbrukerektefellene.

...og hvordan er de blitt det?

Det er ulike måter å "havne" på en gård på. Man kan bli født på og/eller arve en gård. Man kan kjøpe den og/eller få den som gave. Eller man kan gifte seg eller bli samboer med en (som allerede er) gårdbruker. Det er også mulig å kombinere disse inngangsbillettene ved å overta (arve/kjøpe/få) en gård, og overlate hovedansvaret til ektefelle eller samboer, som dermed blir regnet som gårdbruker. Som tabell 1 viser, kan en av ti kvinnelige gårdbrukerektefeller og drøyt hver tredje kvinnelige gårdbruker fortelle at de vokste opp på bruket de nå bor på. Dersom vi sammenligner med menn, ser vi at dette i langt større grad gjelder for dem. Det er faktisk slik at mannlige ektefeller nesten like ofte har vokst opp på bruket som kvinnelige gårdbrukere.

Få landbrukskvinner er hovedansvarlige

Den siste landbrukstelingen fra 1999 viste at hvert fjerde gårdsbruk er eid av en kvinne, og andelen er økende. Andelen kvinner som overtok gård på odel ble nær fordoblet fra 1970-tallet (12 prosent) til siste halvdel av 1990-tallet

	Gårdbrukere		Ektefeller og samboere	
	Kvinne	Mann	Kvinne (gårdbrukeren er mann)	Mann (gårdbrukeren er kvinne)
Vokste opp på dette gårdsbruket	37	71	10	31
Vokste opp på et annet gårdsbruk	25	14	36	36
Vokste opp på bygda, men ikke på gård	16	7	26	22
Har ikke vokst opp på bygda	23	8	29	10
N	188	1 365	1 092	149

Kilde: Lvekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002.

Kilder, "gårdbruker" og "-ektefeller"

Kildene til artikkelen er to landsomfattende levekårsundersøkelser blant gårdbrukerfamilier som ble gjennomført av Statistisk sentralbyrå i 1995 og 2002. Hoveddelen av analysene baseres på 2002-undersøkelsen. Utvalgene på henholdsvis 1 401 og 1 552 gårdsbruk er trukket på grunnlag av registret over hovedsøkere om produksjonstilskudd i jordbruket. Så godt som alle med jord eller dyr har rett på produksjonstilskudd, forutsatt at de er registrert i enhetsregistret og har omsetning. Det er ikke stilt krav om at en viss andel av inntekten eller arbeidstiden skal være knyttet til bruket, men det ble satt en nedre grense på 20 mål jordbruksareal i drift, eller 5 mål og et visst antall dyr. Dermed utelukkes mange mindre småbruk, og med dette en del bruk med kvinnelige gårdbrukere.

Som "gårdbruker" regner vi den formelt produksjons(hoved-)ansvarlige for driften av et gårdsbruk. I utvalget til Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 ble det intervjuet 188 kvinnelige gårdbrukere og 1 092 kvinnelige ektefeller og samboere, samt henholdsvis 1 365 og 149 mannlige. Da i alt syv av ti gårdbrukere er gift og bare en av ti har samboer (Løwe 2004a), velger vi å behandle gårdbrukeres ektefeller og samboere under ett, og forenkler fremstillingen ved å kalle disse for (gårdbruker) "ektefeller". Undersøkelsene er nærmere beskrevet av Vågane (2002) og Løwe (2004a).

(22 prosent, NOU 2003). Gårdens eier er imidlertid ikke nødvendigvis gårdbruker, i betydningen den *formelt hovedansvarlige* for gårdsdriften. Det finnes langt færre kvinnelige gårdbrukere enn kvinner som eier et gårdsbruk. I utvalgene til levekårsundersøkelsene for landbruksbefolkningen 1995 og 2002 (se boks om kilder) var bare vel en av ti gårdbrukere kvinner (9 og 12 prosent). Dette stemmer bra med Jordbrukstillingen 1999 der 12,9 prosent av referansebrukerne var kvinner (mot 9,5 prosent i 1989 og 6,4 prosent i 1969, Statistisk sentralbyrå 2002). I dag finnes det rundt regnet 7 000 kvinnelige gårdbrukere. Snur vi på flisa, kan vi beregne at knapt hver syvende landbrukskvinne (15 prosent) er gårdbruker, gitt vår definisjon.

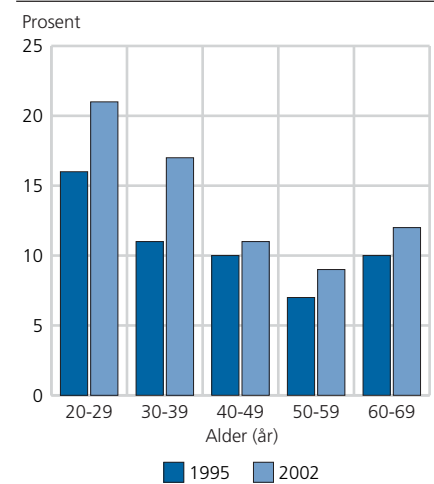
Kvinneandelen blant gårdbrukere er riktignok noe høyere blant *ynge* gårdbrukere, og den har her økt noe siden 1995, slik figur 1 viser. Økningen er imidlertid ikke særlig markert, noe som dels skyldes at en god del av jentene som overtar et gårdsbruk, overlater ansvaret til ektefellen, og dels at gårdbrukeren som overtar driften, hever kvinneandelen blant eldre overtakere. Uansett må den lave kvinneandelen og den beskjedne økningen sees som et resultat av sterke normer:

"Mandkjøn Fortrin for Quindekjøn"

Den skjeve kjønnsfordelingen i gårdbrukerrollen henger nært sammen med rekrutteringen til dette "verdens viktigste" yrke, og her spiller både lover, tradisjoner, normer og preferanser viktige roller. Norske gårdsbruk er nesten utelukkende familieeid og -drevet, og går følgelig som regel i arv. Det er odelsloven som regulerer hvem som har rett til å overta gård og jord (NOU 2003). Menn hadde tidligere en lovfestet forrang fremfor kvinnelige søsken ved generasjonsskifte på gårdene. Helt fra 1821 og til og med 1974 var jenter kun sikret (beste) odelsrett så lenge de ikke hadde brødre, uansett alder: "Iblandt Søsken har Mandkjøn Fortrin for Quindekjøn".

Ved en endring av odelsloven i 1974 ble rangeringen av odelsberettigete søsken forandret fra å baseres på primært kjønn dernest alder, til bare å følge alder. Fra 1.1.1975 ble den nye loven iverksatt, med paragraf 12 omformulert slik at jenter ble formelt likestilt med gutter. Nærmere bestemt var det bare kvinner født etter 1.1.1965 som fikk samme rett som sine brødre til å overta gården. Dermed kunne ikke lovendringen få noen umiddelbar effekt på rekrutteringen. Da mange ikke overtar gården etter foreldrene før i 40-årsalderen, må vi regne med at endringen vil få betydning for kvinneandelen blant gårdeiere og gårdbrukere først i dette årtusen. Og da kun blant yngre og midaldrende gårdbrukere.

Figur 1. Kvinneandel blant gårdbrukere i ulike alder. 1995 og 2002

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 1995 og 2002, Statistisk sentralbyrå.

Motstand mot likestilling...

Endringen i odelsloven kan synes selvfølgelig i dag. Men den inntraff i en tid da likestilling bare så vidt hadde kommet på dagsorden i samfunnet generelt, og kom dermed brått på mange. Endringen skjedde allerede i *forkant* av FNs kvinnetiår 1975-1985 og likestillingsloven av 1978. Og den gjaldt en fysisk krevende næring som var (og fremdeles er) preget av sterke kjønnsroller. Kvinner hadde fra gammelt av en selvfølgelig plass på gårdene, men oftest kun med fjøsstell, bokføring og husarbeid som hovedarbeidsområde (jf. figur 2). Bondeyrket og gårdsansvaret har tradisjonelt vært mannens domene, ikke minst ettersom en voksende og stadig mer fysisk og teknologisk krevende maskinpark inntok åker, eng og driftsbygning. I de opphetete diskusjonene om odelslovsendringen hevdet mange at yrkets særlige krav til fysisk styrke og robusthet og til teknisk innsikt og interesse, gjorde at det alt i alt passet best for menn (Bolstad 1991).

...selv blant kvinner...

Lovendringen møtte motbør også blant kvinner, og Norges bondekvinnelag gikk imot lovforslaget (Bolstad 1991). Gjennomsnittsalderen i laget var riktignok høy. Mange hadde nok sine egne sønner i tankene, og det kunne være vanskelig å endre synet på at det var nettopp disse som skulle overta gården. Enkelte tvilte på om odelsjenta var skikket til oppgaven og ble dermed usikre på gårdens fremtid. For å ta hensyn til dem som hadde innstilt seg på å (ikke) overta gården, skulle den nye odelsloven gjelde alle som var 10 år eller yngre da loven ble iverksatt. Likevel var det mange som – på juridisk sett sviktende grunnlag – kritiserte den nye loven for å ha "tilbakevirkende kraft" (Bolstad 1991).

...også den dag i dag

Den dag i dag er en odelsjentes overtakelsesbeslutning ofte "ikke bare tale om kvinnens standpunkt. Den tradisjonelle preferanse for mannen preger fortsatt i atskillig utstrekning foreldre og besteforeldre og holdninger i samfunnet for øvrig, og det medfører nok i mange tilfeller at det legges et press på de yngre generasjoner, slik at søster viker for en yngre bror når det er tale om overtakelse av gården eller forberedelser til å overta" (NOU 2003). Begge kjønn preges fremdeles av normative føringer og sosialisering inn i de tradisjonelle kjønnsrollene i næringen, som starter allerede i barndommen (Uthus 2002).

Har mindre gårder og lettere arbeid

Syv av ti kvinnelige gårdbrukere er gift og en av ti har samboer. Her skiller de seg ikke fra menn. Aldersmessig er det heller ingen forskjeller å snakke om. Men kvinnene har litt mindre gårder og driver oftere med husdyrhold (tabell 2). Arbeidsmiljøet, eller rettere ens egen oppfattelse av dette, skiller kvinnelige gårdbrukere klart fra mannlige (tabell 3). På den positive siden finner vi at kvinner langt sjeldnere arbeider alene enn menn, at de i mindre grad er utsatt for støy og at de sjeldnere løfter tungt. På den annen side synes de like ofte som menn at arbeidet er ensomt, og har dessuten noe mindre variasjon i arbeidsoppgavene enn menn.

Arbeider mindre på bruket enn menn

Kvinnelige gårdbrukere legger ned betydelig færre arbeidstimer på gården enn mannlige gårdbrukere (tabell 4). Arbeidstiden er her beregnet på bakgrunn av spørsmål om "gjennomsnittlig ukentlig arbeidstid som ble lagt ned på bruket" i hver av de siste 12 månedene. Mens tredjeparten av kvinnene arbeider minst 37 timer per uke på bruket, gjelder dette halvparten av mennene. I gjennomsnitt arbeider kvinnebønder 29 timer per uke på bruket

mot 37 timer blant menn. Som tabell 2 viser, har kvinnene dessuten sjeldnere hovedyrke utenfor gården enn sine mannlige gårdbrukerkolleger. Vi finner ingen kjønnsforskjeller verken når det gjelder det å føle en forpliktelse til å drive gården videre, eller i ønsket om å drive med noe helt annet enn gårdsdrift (tabell 2).

Kvinnelige ektefeller bidrar til gårdsdriften...

I "gamle dager" deltok hele familien i gårdsdriften, og kona på gården var en vel så naturlig, betydelig og uunnværlig del av arbeidsstokken som mannen. Figur 2 viser at dersom vi går 40 år tilbake (1966), sto kvinner generelt for mesteparten av alt arbeidet som ble gjort på gårdene her i landet – vel og merke når husarbeid inkluderes. Og de utførte en tredjedel av gårdsarbeidet ellers (1969), mot en drøy femtedel i dag (Statistisk sentralbyrå 2005, i jordbruksstatistikken var husarbeid medregnet til og med 1966, og kan ikke skilles ut, mens husarbeid ikke er medregnet fra og med 1969). Mekaniseringen har fjernet arbeidskraft (hjelpere) fra gården, og har spart mange arbeidstimer. Bondekvinne beholdt likevel ofte de oppgavene som teknikken ikke overtok, som fjøsstell, mens kvinnens jobb ble redusert til en assistent- eller hjelperrolle ved andre driftsformer (Bolstad 1991). Kvinner som før ikke deltok i gårdsdriften ble dessuten også ofte tildelt en hjelperrolle, fordi det ikke lenger var andre arbeidsfolk på gården (Bolstad 1991).

På åtte av ti gårder med mannlige gårdbruker, finnes det en kvinnelig ektefelle/samboer. Kvinner spiller dermed fremdeles en vesentlig rolle i landbruksproduksjonen. For gårdbrukere er ektefellen – hvorav ni av ti er kvinner – en sentral bidragsyter til et sosialt arbeidsfellesskap. Dette er ofte mangelvare på moderne norske gårder, der arbeidsmiljøet i to av tre tilfeller oppfattes som "ensomt" (Løwe 2004b).

Tabell 2. Kvinnelige og mannlige gårdbrukere, etter ulike kjennemerker. Prosent, år og dekar

	Kvinner	Menn
Gjennomsnittlig alder. År	46	48
Er gift. Prosent	68	69
Har samboer. Prosent	10	11
Gjennomsnittlig jordbruksareal i drift. Dekar	136	170
Har under 50 dekar (småbruk). Prosent	20	12
Husdyrhold er hovedproduksjon. Prosent	46	35
Arbeider bare på bruket. Prosent	23	20
Har annet hovedyrke. Prosent	33	42
Ønsker egentlig heltidsyrke uten gårdsdrift. Prosent	14	13
Føler det som en plikt å drive gården videre. Prosent	63	65
N	188	1 365

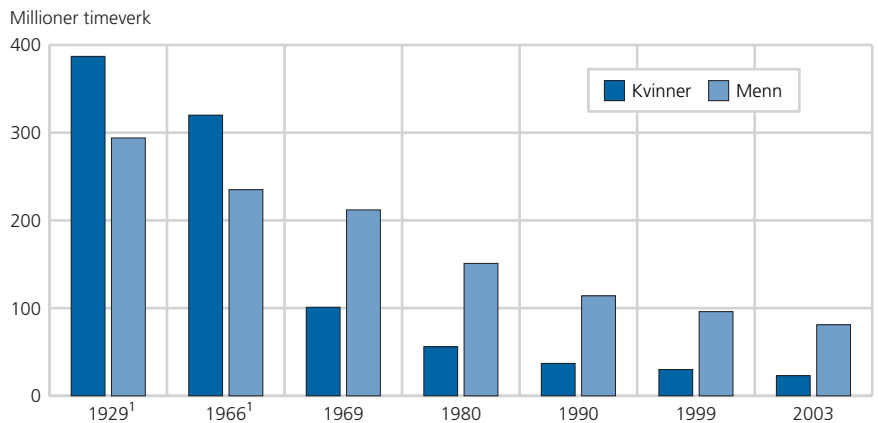
Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002.

Tabell 3. Kvinnelige og mannlige gårdbrukeres arbeidsmiljø. Prosent

	Kvinner	Menn
Er ofte alene i det daglige arbeidet	44	74
Synes arbeidsmiljøet i landbruket er ensomt	60	62
Har lite varierte arbeidsoppgaver	21	10
Har svært varierte arbeidsoppgaver	30	45
Er vanligvis utsatt for støy i arbeidet	28	58
Må daglig løfte over 20 kg	50	69
N	188	1 365

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002.

Figur 2. Arbeidsinnsats i jordbruksbedrifter blant gårdbrukere og ektefeller/samboere, etter kjønn. 1929-2003. Mill. timeverk

¹ Inkludert husarbeid (kan ikke skilles ut).

Kilde: Statistisk sentralbyrå 2005.

Tabell 4. Arbeidsbidrag til gårdsdriften, etter gårdbrukerstatus og kjønn. 2002. Prosent og timer

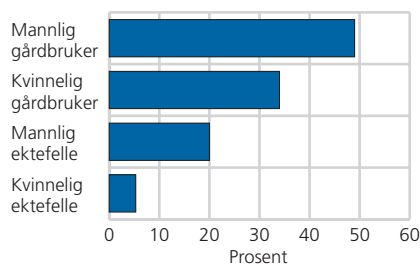
	Gårdbrukere		Ektefeller og samboere	
	Kvinne	Mann	Kvinne (gårdbrukeren er mann)	Mann (gårdbrukeren er kvinne)
Andel som ikke deltar i gårdsdriften. Prosent	4	0	30	3
Ukentlig arbeidstid på bruket, gjennomsnitt for alle. Timer	29	37	10	24
Ukentlig arbeidstid på bruket for dem som deltar i driften. Timer	30	37	8	21
Andel av parets samlede arbeidstid på bruket. Par. Prosent	54	82	18	46
Andel som bidrar minst like mye som "gårdbruker". Par. Prosent	-	-	5	43
N	188	1 365	1 092	149

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002.

Tabell 5. Andel med yrke utenfor bruket og omtrentlig ukentlig arbeidstid blant kvinner og menn i landbruket, etter gårdbrukerstatus. Prosent og timer per uke

	Gårdbrukere		Ektefeller og samboere	
	Kvinne	Mann	Kvinne (gårdbrukeren er mann)	Mann (gårdbrukeren er kvinne)
Har yrke utenom bruket. Prosent	77	80	76	78
Har hovedyrke utenom bruket. Prosent	33	42	66	68
Arbeider minst 37 timer per uke utenfor bruket. Prosent	15	33	20	51
Arbeidstid utenfor bruket, timer/uke (ca.)	12	18	18	25
Samlet arbeidstid, timer/uke (ca.)	42	55	31	52
N	188	1 365	1 092	149

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002.

Figur 3. Andel som arbeider minst 37 timer per uke på gården, etter kjønn og gårdbrukerstatus. 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

...i begrenset grad

Den som velger å bo på en gård, velger samtidig både en særpreget bolig og en særegen livsform (Melberg 2003). Ikke minst blir mange i større eller mindre grad involvert i det tidkrevende gårdsarbeidet (Løwe 2003, 2004b). Men blant kvinnelige ektefeller oppgir tre av ti at de ikke deltar i gårdsdriften, selv i hektiske perioder av året (tabell 4). Til sammenligning deltar så godt som samtlige *mannlige* ektefeller til kvinnelige gårdbrukere (97 prosent). Kvinnelige ektefeller som deltar arbeider dessuten mye *mindre* på gården enn mannlige, i gjennomsnitt. Når vi regner med dem som ikke bidrar, arbeider kvinnelige ektefeller alt i alt i gjennomsnittsnitt 10 timer per uke. Dette er knapt halvparten av mannlige gårdbrukerektefellers innsats. Variasjonen er stor, og 5 prosent av kvinnelige ektefeller bidrar med 37 timer eller mer på gården – mot 20 prosent blant mannlige (figur 3).

Ser vi nærmere på arbeidsfordelingen *innenfor* parene, finner vi at en av tjue kvinnelige ektefeller arbeider minst like mye på gården som sin "gårdbruker"mann. Menn som er gift/samboer med en kvinnelig gårdbruker, gjør imidlertid dette i mer enn to av fem tilfeller (tabell 4). Kjønnsskjellen må sees i sammenheng med at en god del gårder med kvinnelig gårdbruker egentlig tilhører mannen, som da ofte har vokst opp på gården (tabell 1). Av gårdbrukerparets samlede arbeidstid på gården yter kvinnelige ektefeller knapt en femtedel i gjennomsnitt. Arbeidet deles mer likt der kvinnen er gårdbruker (tabell 4). Kvinnelige ektefeller bidrar minst på korngårder (13 prosent), og her er kontrasten særlig stor til mannlige ektefeller som faktisk gjør mesteparten av arbeidet (58 prosent). Det er ingen nevneverdige forskjeller mellom generasjoner.

Kvinner synes landbruk er tungt

Arbeidsfordelingen vi nå har beskrevet, viser at den i paret som står som hovedansvarlig på søknaden om produksjonstilskudd – og som dermed identifiseres som gårdbrukeren – ikke alltid i praksis bærer hovedansvaret for den daglige gårdsdriften. Vi har også sett at dette oftest er tilfelle på bruk med kvinnelig gårdbruker. Det er neppe bare normer og forventninger som er årsaken til at det i hovedsak er kvinnelige "gårdbrukere" som overlater det reelle ansvaret til ektefellen. Landbruk er sterkt fysisk krevende (Løwe 2004b), og det viser seg at landbrukets kvinner langt oftere enn menn *uttrykker at landbruksarbeid er tungt* (figur 4). Blant kvinner er det ingen forskjell mellom gårdbrukere og ektefeller. Blant menn finner vi derimot at ektefeller (som er gift/samboende med en kvinnelig gårdbruker) oppfatter landbruksarbeidet som mindre tungt enn (begge typer av) kvinner – men som tyngre enn mannlige gårdbrukere.

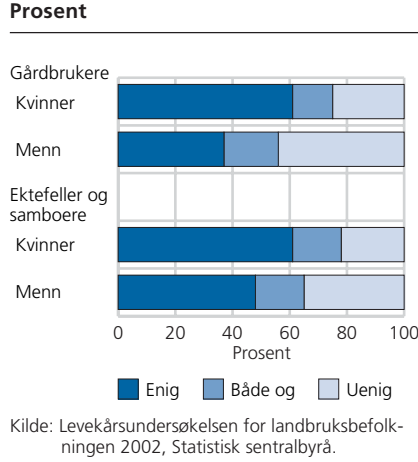
Landbrukskvinner (og menn) har ofte annet arbeid

Veksten i den offentlige sektor i distriktene har, sammen med den generelle overgangen til toinntektsfamilien, lagt forholdene til rette for at landbrukskvinner kan ha lønnsarbeid utenfor bruket (Skrede og Tornes 1986, Blekesaune 1994). Tre av fire kvinnelige ektefeller har i dag slikt arbeid, og i alt to av tre har hovedyrke utenfor bruket (tabell5). Andelene er de samme blant mannlige gårdbrukerektefeller. De fleste kvinnelige gårdbrukerektefeller med hovedyrke utenfor bruket har arbeid innenfor offentlig omsorg og undervisning, og vi finner ellers mange "landbrukskvinner" innenfor sektorer som butikk, service, rengjøring og kontor/saksbehandling.

Landbrukskvinner har oftere universitetsutdanning

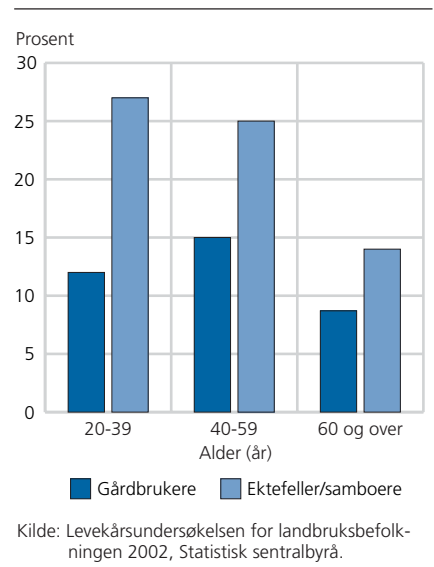
Gårdsdrift er et utpreget manuelt yrke som ikke stiller noen *formelle* krav til utdanning eller kompetanse. Kvalifikasjonene som kreves for å drive gården har gårdbrukeren typisk lært av sine foreldre, med en læretid som startet i barndommen, og som har vart inn i godt voksen alder. En god del gårdbrukere har landbruksfaglig utdanning (tabell 6), men det er verken forventet eller alltid lønnsomt med slik utdanning. I alle fall ikke på universitetsnivå. Sammenligner vi utdanningens lengde år for år, og ser bort fra kjønn, finner vi at gårdbrukere i de fleste tilfeller har litt *lengre* utdanning enn sin ektefelle. Det-

Figur 4. Respons på spørsmål om "landbruket preges av for mye tungt arbeid" blant kvinner og menn i landbruket, etter gårdbrukerstatus. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

Figur 5. Andel med universitets- eller høgscoleutdanning blant gårdbrukere og ektefeller/samboere, etter alder. Begge kjønn. 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 6. Utdanning blant kvinner og menn i landbruket, etter gårdbrukerstatus. Prosent

	Gårdbrukere		Ektefeller og samboere	
	Kvinne	Mann	Kvinne (gårdbrukeren er mann)	Mann (gårdbrukeren er kvinne)
Har primærnæringsfaglig utdanning (som høyeste utdanning)	15	29	5	18
Har høgscole- eller universitetsutdanning (14 år +)	13	13	26	16
Ektefellen har høyere (lengre) utdanning enn gårdbruker	30	37	-	-
N	188	1 365	1 092	149

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002.

Om deling av inntekt fra bruket mellom ektefeller

Skattereglene bestemte tidligere at inntekt av bedrift som tilhørte den ene eller begge ektefeller (typisk for gårdsbruk), skulle regnes "å være vunnet" av den av ektefellene som måtte ansees som den "virkelige utøver" av virksomheten. I 1987 ble reglene endret slik at den ene eller begge ektefeller etter nærmere dokumentasjon kan bli lignet for en forholdsmessig andel av overskuddet fra "felles bedrift", som tilsvarer arbeidsinnsats og deltakelse i virksomheten (Bolstad 1991, Bjerke 2005). Det kan i visse tilfeller uansett være lønnsomt å ikke dele inntekten, for eksempel for eldre par med lav inntekt der en deling ellers ville ført til at begge blir minstepensjonister. Yngre og par med høy inntekt bør derimot foreta deling for å sikre gårdbrukerektefellen arbeidsrelaterte trygdeytelser, og med tanke på å unngå toppskatt for den som har høyest inntekt (Bjerke 2005). Samboere lignes i alle tilfelle hver for seg.

Tabell 7. Inntekt for kvinner og menn i landbruket, etter gårdbrukerstatus. 2001. 1 000 kroner/år, gjennomsnitt og prosent.

	Gårdbrukere		Ektefeller	
	Kvinne	Mann	Kvinne (gårdbrukeren er mann)	Mann (gårdbrukeren er kvinne)
Næringsinntekt (1 000 kr)	84	149	36	49
Lønnsinntekter (1 000 kr)	85	130	135	218
Samlet inntekt ¹ (1 000 kr)	213	322	215	302
Samlet inntekt over 300 000 kr. Prosent	18	46	18	42
Samlet inntekt under 150 000 kr. Prosent	36	13	27	8
Andel av parets inntekt ¹ . Prosent	42	61	39	58
N	188	1 365	1 092	149

¹Samlet inntekt, omfatter næring, lønn, kapitalinntekter og overføringer (se boks).

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 med påkoblede inntektstall fra inntektsstatistikken 2001.

te skyldes at mange gårdbrukere har "mellomlang" landbruksfaglig utdanning. Sannsynligheten for å ha *universitets- eller høyskoleutdanning* (14 år eller mer), er riktignok dobbelt så høy hos gårdbrukerens ektefelle (25 prosent) som hos gårdbrukeren selv (13 prosent). Figur 5 viser at denne forskjellen er større blant yngre enn blant eldre. At andelen høyt utdannede er størst blant ektefeller må selvfølgelig sees i sammenheng med det faktum at to av tre ektefeller har hovedyrke utenfor gården (tabell 5). Kvinnelige gårdbrukerektefeller har oftere universitetsutdanning enn menn som er gift eller samboer med en kvinnelig gårdbruker (tabell 6).

Inntektsdefinisjoner

Inntektstallene omfatter følgende registrerte inntekter for inntektsåret 2001:

-*Næringsinntekt* er netto næringsinntekt av jord- og skogbruk, fiske og fangst, inntekt av annen næringsvirksomhet og sykepenger i næringsvirksomhet i løpet av kalenderåret. Til fradrag kommer årets underskudd i næring. (Kapitalavkastning og renteutgifter er ikke trukket fra.)

-*Lønnsinntekt* er kontantlønn, skattepliktige naturallytelser og syke- og fødselspenger.

-*Samlet inntekt* er lønnsinntekt, netto næringsinntekt, kapitalinntekt (renteinntekt, aksjegevinst, -utbytte med mer), skattepliktige og skattefrie overføringer (trygder og pensjoner, barnetrygd med mer).

Yngre kvinnebønder har høyest utdanning

Jordbruksstillingen 1999 viste at kvinnelige referansebrukere oftere hadde universitets- eller høyskoleutdanning enn mannlige (Statistisk sentralbyrå 2002, Rogstad 2002). Landbruksregistret bekrefter dessuten at kvinner som overtar gård gjennomgående har høyere utdanning enn menn, med unntak av de eldste gruppene (Rogstad 2002). Mens vi for gårdbrukere i levekårsutvalget ikke kan registrere noen slik forskjell i andelen med høy utdanning mellom kvinner og menn sett under ett (tabell 6), finner vi riktignok at *yngre* kvinnelige gårdbrukere oftere har høyere utdanning enn jevnaldrende mannlige gårdbrukerkolleger.

Kårfolket krever sitt?

Kårfolket er som oftest gårdbrukers foreldre som bor på gården, og som har overlatt driften til ham eller henne. Gamle dagers kårkontrakter var et slags "folketrygd-system" som spesifiserte måten de gamle på gården skulle sørges for (rett til mat, stell og pleie). I dag omhandler kontraktene borett, brensel, hageareal og så videre, men den uskrevne regelen om at hovedansvaret for omsorg for gårdens folk hviler på bondekona, har neppe dødd helt ut (jf. Bolstad 1991).

Lavere inntekt enn mannen

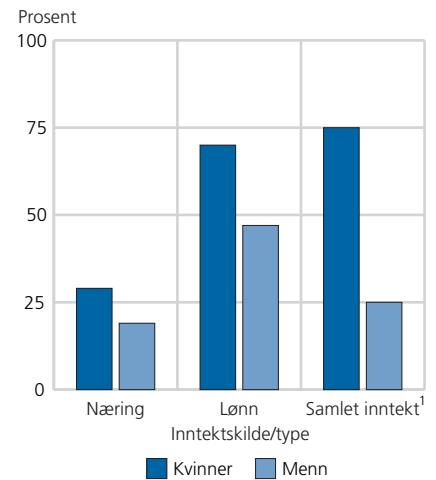
At ektefellene oftest har høyere utdanning enn gårdbrukeren, skulle, alt annet likt, tilsi at de har høyere inntekt. Men som i befolkningen ellers bidrar kvinnene mindre til husholdningskassen enn mannen (tabell 7). Dette må dels sees i sammenheng med at de har kortere arbeidstid (tabell 4 og tabell 5). Det er dessuten et vesentlig poeng at ektefeller ikke nødvendigvis får godskrevet "sin del" av næringsinntekten fra gårdsbruket. Med samtykke fra ektefellen kan gårdbrukeren nemlig føre all inntekt fra gården på seg selv, noe som i visse tilfeller er lønnsomt (se boks). Dette bidrar til at gårdbrukers registrerte næringsinntekt i gjennomsnitt er noe for høy, og ektefellens tilsvarende for lav.

Blant gårdbrukerparene i Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 har hver fjerde kvinnelige ektefelle eller samboer høyere samlet inntekt (fra næring, lønn, kapital og overføringer, se boks) før skatt enn hva mannen har (figur 6). På bruk med kvinnelig gårdbruker har derimot hele tre av fire (mannlige) ektefeller høyest inntekt. Tendensen til at mannlige gårdbruker-ektefeller har høyest inntekt, gjelder for både næringsinntekt og lønnsinntekt for seg, men her er kjønnsforskjellen noe mindre tydelig. Landbrukskvinner bidrar i alt med fire av ti kroner av gårdbrukerparenes samlede inntekt før skatt, uansett om de er gårdbrukere (tabell 7). Her er det ingen klare forskjeller etter alder.

Gjør mye husarbeid...

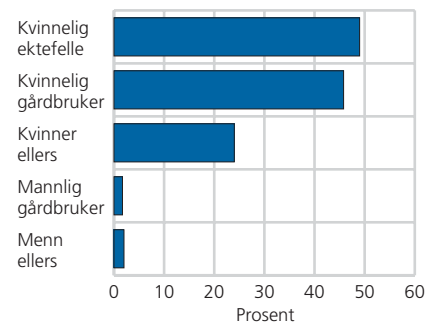
Kvinner i landbruket er blitt utsatt for en rekke både reelle og opplevde forventninger, for eksempel fra svigermor (Bolstad 1991). Blant annet gjelder dette mer eller mindre kontraktsfestede forpliktelser overfor eventuelle *kårfolk* (se boks). Både den hyppige forekomsten av kårfolk, det at landbruks-husholdningene i gjennomsnitt består av flere individer enn andre husholdninger (Løwe 1998), og arbeidets art, tilsier at det må gjøres forholdsvis mye ulønnet arbeid på en gård. Dette kan være husarbeid i betydningen matlagning, rengjøring, vask og stell av tøy, eller omsorgsarbeid for barn eller eldre og syke. Levekårsundersøkelsene viser at landbrukskvinner tilbringer *betydelig* mer tid ved kjøkkenbenken, støvsugeren, skurefilla eller vaskemaskinen enn hva mannen gjør, og at kjønnsrollene her samtidig er klart sterkere enn i befolkningen for øvrig (figur 7). Kvinnelige gårdbrukere slipper ikke unna, og gjør omtrent like mye husarbeid som kvinnelige gårdbruker-ektefeller. En analyse av Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 1995 viste for øvrig at kvinnens tid brukt på husarbeid reduseres noe når hennes yrkesaktivitet utenfor bruket øker, men at mannens innsats ikke øker tilsvarende (Blekesaune og Haugen 1999).

Figur 6. Andel gårdbrukere hvor ektefellen/samboeren har høyest inntekt, etter inntektstype og gårdbrukers kjønn. Gårdbrukerpar. 2001/2002. Prosent

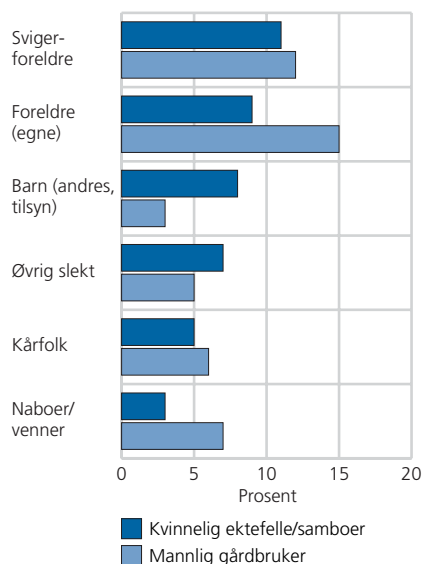
¹ Samlet inntekt omfatter også overføringer og kapitalinntekter, se boks om inntektsdefinisjoner.
Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 med påkoblede inntektstall for inntektsåret 2001, Statistisk sentralbyrå.

Figur 7. Andel som bruker minst 20 timer på husarbeid (matlagning, rengjøring og tøyvask) per uke. 2002. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002 og Levekårsundersøkelsen 2001, Statistisk sentralbyrå.

Figur 8. Andel som yter regelmessig ubetalt hjelp/omsorg (utenom vanlig husarbeid som matlaging, rengjøring og tøyvask) overfor ulike mottakere blant mannlige gårdbrukere og deres ektefeller/samboere. Prosent

Kilde: Levekårsundersøkelsen for landbruksbefolkningen 2002, Statistisk sentralbyrå.

...men ikke mer omsorgsarbeid enn mannen

I tillegg til vanlig husarbeid gjør to av tre kvinnelige ektefeller regelmessig ubetalt omsorgsarbeid i form av tilsyn, stell, pass eller hjelp til foreldre eller andre slektninger, svigerforeldre, venner, naboer eller andres barn. Men her er det faktisk like vanlig at mannen selv trår til og gjør en eller flere av disse formene for ulønnet arbeid. I gjennomsnitt bruker kvinnelige ektefeller 2,6 timer på uformelt arbeid mens mannlige gårdbrukere bruker 2,3 timer. Det er altså ingen kjønnsforskjell å snakke om når disse formene for uformell omsorg, finner vi at kona på gården passer andres barn litt oftere – men sjeldnere tar seg av egne foreldre eller hjelper naboer – enn hva mannen gjør (figur 8). Å hjelpe svigerforeldre gjør mannen og kona på gården derimot like ofte. At landbrukskvinner noe sjeldnere bruker tid på å ta seg av sine egne foreldre enn hva mennene gjør, er ikke overraskende i og med at mannen gjerne har foreldrene boende ikke så langt unna, i mange tilfeller bor de faktisk på gården (Løwe 1998).

Konklusjon og diskusjon

Vurdert på bakgrunn av kvinneandelen blant gårdbrukere, har likestillingen kommet kort i det norske landbruket. Til tross for at odelsloven har likestilt kjønnene ved overtakelse av familiebruk siden 1975 – mot heftige protester, blant annet fra bondekvinnelaget – er bare vel en av ti gårdbrukere i dag kvinner. Dette utgjør riktignok om lag 7 000 personer. I tillegg deltar to av tre kvinnelige gårdbrukerektefeller i gårdsarbeidet, tilsvarende vel 25 000 personer. Enkelte av disse er etter innsatsen å dømme i praksis hovedansvarlig for driften, uten at de er registrert som dette.

Kvinnelige gårdbrukere ser ut til å overlate det reelle gårdsansvaret til ektefellen langt oftere enn hva deres mannlige kollegaer gjør. Og når vi ser på arbeidsdelingen mellom ektefellene på brukene, er hovedinntrykket at kvinners bidrag til gårdsarbeidet er begrenset. Kvinnelige gårdbrukere har dessuten en gunstigere arbeidshverdag på gården enn sine mannlige kollegaer. De yter færre arbeidstimer, gjør færre tunge løft og utsettes i mindre grad for andre fysiske arbeidsmiljøbelastninger. Kvinnelige gårdbrukere har i tillegg en mer sosial arbeidssituasjon enn mannlige gårdbrukere. Likevel gir de like ofte uttrykk for at arbeidet *føles* ensomt som det menn gjør – og kan dermed se ut til å ha større *behov* for en arbeidskamerat enn menn.

Kvinnelige gårdbrukerektefeller har oftere hovedyrke utenfor bruket enn sine menn, og har oftere høyere utdanning. Inntekten er i gjennomsnitt likefullt betydelig lavere enn mannens. Kvinnelige gårdbrukerektefeller bidrar – i likhet med kvinnelige gårdbrukere – med om lag to femdeler av gårdbrukerparenes samlede inntekt. Men så arbeider de heller ikke like intenst som landbrukets menn – i inntektsgivende arbeid vel og merke. Landbrukets kvinner gjør til gjengjeld mye husarbeid, og mange har dermed "trippelarbeid" i den forstand at de i tillegg arbeider på bruket og har annet inntektsgivende arbeid. De gamle på gården steller bonden oftest selv, da disse tross alt oftest er hans foreldre.

Forskjellene mellom kvinner og menn i arbeidsinnsats, arbeidsoppgaver og hvem som er gårdbruker, formelt og i praksis, vitner om sterke og seiglivete kjønnsroller i landbruket. Inngrodde holdninger antyder gjerne (på sviktende vitenskapelig grunnlag) at jenter stiller med et medfødt teknologisk handikap, at de mangler et nødvendig "traktorgen". På den *fysiologiske* siden er det riktignok en kjennsgjerning at gårdsarbeid til tider kan være svært så "kraftkrevende", blant annet som følge av en flora av tunge maskiner som skal manøvreres, vedlikeholdes og administreres. En plausibel årsak til kjønns-mønstret er utvilsomt at landbruksarbeid kan være voldsomt fysisk krevende. Kanskje enkelte arbeidsoperasjoner innenfor landbruket – i alle fall slik de praktiseres i dag – krever sin mann? Og at landbruk dermed kan være i tyngste laget for mange kvinner?

Det er mulig at likestillingsarbeidet i næringen burde rettes mer mot løsninger som gjør gårdsarbeid fysisk lettere – som å pakke i mindre sekker? Da det nylig ble satt i gang en utredning om odelsoven skal endres eller fjernes helt (NOU 2003), ble det fra likestillingshold hevdet at loven, slik den nå foreligger, om ikke annet gjør at jenter "med loven i hånd" kan trosse eventuell familiær motstand mot at de skal overta gården. At de overtar, er som vi har sett, likevel ikke ensbetydende med at de blir (hoved)gårdbrukere. En økende kvinneandel i overtakelsene vil derfor neppe gi en tilsvarende økning i andelen kvinnebønder.

Referanser

Bjerke, E. (2005): *Foran årsoppgjøret 2004*, www.bondelaget.no/tema/pdf/arsopp_2004.pdf.

Blekesaune (1994): Structural Changes in Norwegian Agriculture. From family farms to One-man Farms?

Blekesaune A. og M. S. Haugen (1999): Landbrukskvinnens bidrag til husholdets levekår – arbeid og inntekt i et komparativt perspektiv, *Landbruksøkonomisk forum* 16 (2) s. 27-37.

Bolstad, T. (1991): *Bondekvinne- Liv og lov*, Landbruksforlaget.

Løwe, T. (1998): *Levekår i landbruket*, Rapporter 1998/25, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2003): Lange arbeidsdager for gårdbrukeren, *Økonomiske analyser* 6/2003, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2004a): Hvem er gårdbrukere, og hvorfor er de det? *Samfunnspeilet* 5, 2004, Statistisk sentralbyrå.

Løwe T. (2004b): Bonden arbeider hardt for føden, *Samfunnspeilet* 5, 2004. Statistisk sentralbyrå.

Melberg, K. (2003): *Landbruket som livsform: Gårdbrukerparets levekår og livskvalitet*, Rapport 18/2003, Rogalandforskning.

NOU (2003): *Om odels- og åseteretten*, Norges offentlige utredninger 2003:23.

Rogstad, B. (2002): *Likestilling og landbruk; Status og utvikling i 2002*, Notat nr. 19 2002. NILF.

Skrede og Tornes (1986): *Den norske kvinne-revolusjonen. Kvinnens arbeid 1975-85*.

Statistisk sentralbyrå (2002): *Jordbruksteljing 1999*, NOS C670.

Statistisk sentralbyrå (2005): *Jordbruksstatistikk 2003*, NOS D327.

Uthus, E. M. (2002): *Levekår blant nyetablerte bønder*, Norsk senter for bygdeforskning, Rapport 4/02.

Vågane (2002): *Levekårsundersøkelse blant landbruksbefolkningen 2002. Dokumentasjonsrapport*, Notater 2002/77, Statistisk sentralbyrå.

Bondens kontroversielle inntektsgrunnlag

Landbruket mottar årlig nær 12 milliarder kroner over statsbudsjettet. I tillegg er næringen skjermet mot importkonkurransen og preget av internt samarbeid. Landbruksstøtten er riktignok ikke primært myntet på bondens velferd, men skal tjene overordnede mål som matvaresikkerhet, distriktsbosetting og velpleide kulturlandskap. WTO stikker her uansett kjepper i hjulene.

Torkil Løwe

Artikkelen er et biprodukt fra en større kartlegging av landbruksbefolkningens levekår, gjennomført av Statistisk sentralbyrå på oppdrag av Norges forskningsråd. Analysegrunnlag og – resultater er nærmere beskrevet i bl.a. Vågane (2002), Løwe (1998, 2003, 2004a, 2004b, 2004c) og i en annen artikkel i dette nummer av Samfunnsspeilet. For konkrete inntektsanalyser fra prosjektene se Løwe 2006, Lund (1998), Lund, Løwe og Skrede (1998), Skrede og Løwe (2000a, 2000b). Gårdbrukeres inntektsforhold er ellers bl.a. omhandlet i Statistisk sentralbyrå (2004), Benedictow (2000), Holgersen (2000), Jervell og Løyland (1998), Hegrenes (1998) og Strøm mfl. (1996). Forfatteren takker Klaus Mittenzwei ved Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) for nyttige kommentarer.

Torkil Løwe er førstekonsulent i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning (torkil.lowe@ssb.no).

Aktuelt og komplisert

Landbrukets rammevilkår nyter for tiden stor oppmerksomhet i forbindelse med forhandlingene i Verdens Handelsorganisasjon (WTO). I denne artikkelen belyser vi norske bønders inntektsgrunnlag gjennom en drøfting av relevante sider ved landbrukspolitikken og bakgrunnen for denne. Det faller utenfor rammen av denne artikkelen å presentere konkrete inntektstall, herunder inntektsutviklingen i næringen (se boks for referanser).

Betydelig støtte – misfornøyde likevel

I Norge er landbrukets rammevilkår – og dermed gårdbrukernes økonomiske levekår – sterkt betinget av politiske prioriteringer. Landbruksnæringen mottar årlig om lag 12 milliarder kroner over statsbudsjettet i form av areal-, dyre- og pristilskudd. Fordeler vi beløpet på landets vel 60 000 gårdsbruk, utgjør dette i gjennomsnitt nær 200 000 kroner per bruk per år. I tillegg er næringen beskyttet mot konkurrerende import, slik at innenlandske priser på landbruksprodukter kan holdes langt høyere enn hva som gjelder på verdensmarkedet. Videre er næringen gjennomregulert også internt med sikte på effektiv avsetning. Til tross for alt dette, er gårdbrukerne sterkt misfornøyde med næringsinntektene sine (Løwe 2004c). Uansett om misnøyen er "riktig" eller ikke, bør den tas på alvor sett i lys av at et stort og stabilt flertall av befolkningen mener at jordbruket bør opprettholdes i samme omfang som i dag (Almås 2002).

Færre bønder – produserer mer

Nye landbruksmaskiner, en mer spesialisert produksjon og større gårder har bidratt til en kontinuerlig effektivitetsøkning i landbruksnæringen. Utviklingen er dels et resultat av gårdbrukernes individuelle strategi for å bedre inntektene, og er dels myndighetenes mål for næringen og til forbrukernes beste. Antall gårdsbruk og antall årsverk i jordbruket har falt gjennom hele etterkrigstiden. Samtidig har produksjonen, jordbruksareal i drift og antallet av de fleste husdyr holdt seg noenlunde konstant. Dette skyldes dels at bruk og produksjon som legges ned, ofte overtas av andre. Også dyra har blitt mer produktive (mer melk per ku og mer kjøtt/egg per høne).

Vi bruker stadig mindre på mat

Produktivitetsøkningen i landbruket har sammen med en generell økonomisk vekst, bidratt til at andelen av norske husholdningers forbruksutgifter som går til mat, har falt fra 40 prosent i 1958 til bare vel 10 prosent i dag (Statistisk sentralbyrå 1995 og 2005c). At utviklingen er gunstig sett fra et samfunnsøkonomisk perspektiv er det dermed liten tvil om. Men om produktivitetsøkningen har gitt større lønnsomhet i næringen, eller derimot har bidratt til et sviktende inntektsgrunnlag for den enkelte bonde, er mer usikkert.

(V)årlige jordbruksforhandlinger

Hver vår forhandler jordbruksorganisasjonene (Norges Bondelag og Norges Bonde- og Småbrukarlag) med staten om rammene for bøndernes inntekter. Her fastsettes først en overordnet inntektsramme for næringen, hvoretter man i overensstemmelse med denne rammen forhandler om hvilke "målpriser" og tilskudd som skal gjelde (se bokser). Før jordbruksoppgjøret er endelig i boks, blir partene enige om en rekke andre forhold av betydning for gårdbrukernes inntekt og for inntektsfordelingen mellom ulike typer bruk, på kortere eller litt lengre sikt.

Det kan hevdes at den årlige forhandlingsmodellen hindrer en tilstrekkelig langsiktig og forutsigbar landbrukspolitikk, og at den er uhensiktsmessig for næringen så vel som for samfunnet (Mittenzwei 2005). Importbegrensningene er ikke et tema i jordbruksforhandlingene, men er i høyeste grad politisk bestemt, først og fremst gjennom internasjonale forhandlinger/avtaler (WTO). Slike avtaler vil imidlertid i sin tur kunne – eller måtte – medføre endringer i den norske jordbrukspolitikken, både direkte gjennom redusert importvern og eventuelt gjennom tilsvarende økninger i direkte overføringer for å kompensere det resulterende inntektstapet i næringen.

Skjermet mot konkurranse utenfra...

De fleste landbruksvarer som produseres her i landet, kan i prinsippet kjøpes rimeligere fra land der klima og topografi er gunstigere, der arbeidskraften er billigere, og der landbruket støttes med sikte på eksport. Høye tollsatser – det vil si importavgifter (se boks) – setter en effektiv stopper for dette gjennom å gjøre innførselsprisen på importerte landbruksprodukter langt høyere enn innenlandske priser (NILF 2005). I salgssesongen for norske landbruksvarer er det derfor stort sett ulønnsomt å importere de samme varene. Den teoretiske verdien av tollbeskyttelsen – målt som differansen mellom verdensmarkedsprisen og den prisen produktene har på det norske markedet, ganger omsatt volum – kan beregnes til rundt regnet 10 milliarder kroner årlig (NILF 2005).

"Målpriser"

Såkalte målpriser er maksimale års-gjennomsnittlige salgspriser til grossist/detaljist. Disse fastsettes i jordbruksforhandlingene på grunnlag av inntektsmålsettingen og prognoser for både gårdbrukernes produksjon og forbrukernes etterspørsel/betalingsvillighet. Beregningene skjer under forutsetning om gitte tilskudd og importreguleringer (se bokser).

Tilskudd

Overføringene over statsbudsjettet består dels av *produksjonstilskudd* som gis mer eller mindre uavhengig av hvor mye den enkelte bonde faktisk produserer for salg. Det ytes bestemte grunnbeløp per dekar beiteareal og jordbruksareal i drift, uten hensyn til avlingenes størrelse (areal- og kulturlandskapstilskudd, til sammen ca. 3 milliarder kroner), og et visst beløp per dyr på gården (driftstilskudd til melkeproduksjon, ca. 1,3 milliarder, og produksjonstilskudd for husdyrhold, ca. 2,2 milliarder kroner). I tillegg kommer *produksjonsavhengige* tilskudd, der det mottatte støttebeløpet vokser med bondens produksjonsvolum, hvorav pristilskuddene er viktigst (ca. 2 milliarder). Dette bidrar til at bonden får mer for produktene sine (særlig kjøtt og melk) enn det næringsmiddelindustrien må betale. Det bevilges også penger til avløsning og andre velferdsordninger, samt til utviklingstiltak (til sammen knapt 2 milliarder kroner, Statistisk sentralbyrå 2005a).

Mange av tilskuddene er differensierte mellom regioner, produksjoner og gårdsstørrelser med sikte på gunstige geografiske, strukturelle og leveårsmessige fordelingsvirkninger. Herunder hører den såkalte "kanaliseringspolitikken" som har bidratt til at det produseres korn på Østlandet og melk i distriktene, der annen produksjon er vanskelig. Tilskuddssatsene er dels avtakende med areal eller antall dyr. Denne såkalte "strukturprofilen", der målet har vært å opprettholde et småskala-jordbruk, er etter hvert kommet noe i bakgrunnen (se avsnitt om landbrukspolitikk).

Importrestriksjoner (toll)

Tidligere var importen av landbruksprodukter til Norge regulert ved en kombinasjon av kvoter (absolutte mengdebegrensninger) og tollavgift. I dag er tollavgift eneste form for importvern. Gjennomsnittlig toll på landbruksvarer innført til Norge kan beregnes til 38 prosent (Landbruksdepartementet 2006), men satsene er ofte langt høyere. Tollen på mange av de viktigste landbruksvarene som produseres i Norge (kjøtt, meieriprodukter, korn og grove grønnsaker) utgjør gjerne mellom 100 og 450 prosent (NILF 2005).

Tollsatsene er i mange tilfeller sesongbetinget, med lav eller ingen toll utenom den norske vekstsesongen, i alle fall for varer som ikke kan lagres. For eksempel er "eksotiske" grønnsaker som tomater belagt med 10-12 kroner toll per kilo fra 10. mai til 10. juli, hvoretter satsen er redusert til og med 31. oktober. I vinterhalvåret er det ingen toll på tomater. Issalat er tollfri i desember, januar og februar, men pålegges 16 kroner i toll per kilo i mars, april og mai. Kjøtt av storfe er året igjennom belagt med 32 kroner/kilo for hele skrotter og 119 kroner/kilo for biffer og fileter (Tolltariffen, Tollvesenet 2006).

WTOs syn på landbruksstøtten

For WTO er hovedmålsettingen å redusere internasjonale "handelsvridende" (trade distorting) ordninger som importrestriksjoner (toll), eksportstøtte og produksjonsavhengige tilskudd. Av de norske virkemidlene er det først og fremst importrestriksjonene (se boks) og de produksjonsavhengige tilskuddene (se boks), som gjør landbruksproduktene kunstig billig i forhold til de reelle produksjonskostnadene, som er handelsvridende. Produksjonsuavhengige og til dels produksjonsbegrensende ordninger som areal- og kulturlandskaps-tilskudd, driftstilskudd til melkeproduksjon og tilskudd til husdyrproduksjon, er mer legitimt i WTOs øyne, mens støtte i form av avlønnsordninger og andre velferds- og utviklingstiltak ikke står på WTOs liste over støtte som bør reduseres (selv om enkelte hevder at slik støtte er vel så konkurranseforstyrrende).

I desember 2005 vedtok WTO å fjerne alle former for eksportstøtte innen 2013 i alle medlemsland. Dette vil kunne berøre norsk osteeksport (Jarlsberg) og er blitt spådd å gjøre 2 000 middelstore melkebruk pluss tilhørende fôrproduksjon tilsvarende 1 000 middelstore kornbruk overflødige (Bondebladet 13.1.06). Bortfallet av eksportsubsidier vil imidlertid også gjelde for andre land slik at verdensmarkedsprisen stiger, noe som kan bidra til at dette negative scenariet er høyst usikkert (Nationen 2.2.06). I den kommende forhandlingsrunden i WTO i april står blant annet utsatte tollnedsettelse for tur, og konsekvensene av dette vil kunne bli betydelige for norsk landbruk og landbrukspolitikk.

...unntatt fra (de fattigste) U-landene

Varer fra verdens 49 aller fattigste land, de såkalte MUL (minst utviklede)-landene, er fritatt for toll (UNDP 2006). Selv om disse dermed har en stor fordel – ikke minst fremfor andre land som må betale toll – greier de likevel i liten grad å konkurrere med den norske bonden, og langt mindre på verdensmarkedet. I tillegg er typiske U-landsprodukter som vi ikke produserer selv, for eksempel kaffe, kakao og sukker også helt fritatt for toll, i likhet med andre varer vi ikke produserer selv, uansett om de kommer fra U-land (for eksempel bananer, oliven og andre eksotiske frukter).

Passer havresekken...

Importrestriksjonene gjør at den norske bonden kan få betydelig mer for produktene sine enn om han måtte selge dem til verdensmarkedspriser. Når gårdbrukerne samtidig samarbeider nært (se nedenfor), setter dette landbruket i en monopolsituasjon. Et monopol har som kjent stor innflytelse på produktprisen, i alle fall når det gjelder nødvendighetsvarer som mat der forbruket i liten grad påvirkes av prisene. Dersom tilbudet (produksjonen) ikke dekker etterspørselen (behovet for mat), vil prisene i teorien stige. Men så enkelt er det ikke. Prisene på beskyttede landbruksvarer er strengt regulerte, og målprisene (se boks) er fastsatt langt under de prisene gårdbrukerne teoretisk sett kunne fått – gitt importvernet og Ola Nordmanns behov for mat. Blir produksjonen for lav slik at prisene på sikt overstiger målprisene, kan myndighetene senke tollsatsene midlertidig slik at prisene stabiliseres.

...effektivt selv?

Landbruksnæringen har selv fått i oppgave å regulere produksjonen, og dels etterspørselen. Varig overproduksjon – som periodevis har vært et stort problem for næringen – fører til lavere priser enn forutsatt i jordbruksforhandlingene, og dermed lavere inntekter for bøndene. Blir derimot produksjonen for lav slik at den må suppleres gjennom import, innebærer også dette tapte inntekter. Fordi næringen taper både på over- og underproduksjon, er et utstrakt samarbeid og en velfungerende markedsregulering (se boks) i næringens interesse.

Samvirke

Et av virkemidlene til å sikre en kontrollert, stabil og effektiv mattilførsel har vært at norske gårdbrukere har *samarbeidet* om produksjonen, herunder frakt, lagring, pakking, enklere foredling og omsetning (se boks om markedsregulering). Ved unntak fra konkurranseloven er fremdeles de fleste bønder organisert gjennom ulike produksjons-samvirkeordninger. Målet er å redusere kostnadene og stabilisere prisene og dermed bedre bøndenes inntekter. Samvirke på tilbudssiden hindrer dessuten at oppkjøpere utøver markedsrett

Markedsregulering

Gårdbrukeren er pålagt å betale en "omsetningsavgift" (må ikke forveksles med "moms") på alt han selger, og midlene er her øremerket såkalte markedstiltak. Dette kan være billigsalgskampanjer, subsidiert eksport og utjevning av fraktkostnader (slik at alle får like mye betalt for melken sin uansett gårdsbrukets beliggenhet). Kvoteordninger der bonden får lavere pris for det han leverer ut over kvoten sin bidrar til å begrense produksjonen. Ved overproduksjon kan markedsregulator (Gilde, Tine m.m.) øke etterspørselen midlertidig, gjennom reklame- og tilbudskampanjer rettet mot forbrukerne. Blir produksjonen for liten, iverksetter markedsregulator tiltak for å stimulere produksjonen. Det at landbruksnæringen taper både på over- og underproduksjon, gjør at næringen – dels i samarbeid med staten – kan forvalte rollen som markedsregulator på en samfunnstjenlig måte. Det kan imidlertid argumenteres for at markedsreguleringen ikke er effektiv nok, og at den ikke hindrer overproduksjon (Tennbakk 2001).

overfor den enkelte bonde, noe som kunne være et stort problem før i tiden (Almås 2002, se dikt):

Det står'kje lenger en sliten bonde
Og fantar bort både sau og ku.
Og ingen høker med pengeboka
Kan lenger setlane vri og snu

Det er vel ofte litt smått med "gryna"
Og sut og vanskar på mange vis
Men ikkje lenger vi treng å truge
Vår vare bort til underpris

Einar Hovdhaugen

Produksjonsmål: fra forsyningsikkerhet...

Eksport har aldri vært noen målsetting for norsk landbrukspolitikk (Almås 2002). Eksporten av landbruksprodukter (for eksempel Jarlsbergost) er i dag marginal i forhold til importen av landbruksprodukter (Statistisk sentralbyrå 2005b). Hovedmålet med landbruksstøtten, herunder importvernet, er å opprettholde en innenlandsk jordbruksproduksjon av et visst omfang, primært til eget bruk. En viktig begrunnelse for dette produksjonsmålet var at det under både første og andre verdenskrig var en potensiell og reell svikt i mat- og fôrimporten, med sterke prissvingninger, forsyningsproblemer og rasjonering som resultat (se boks om rasjoneringen under krigen). De bitre erfaringene, som de fleste bokstavelig talt fikk føle på kroppen, bidro til at en relativt høy grad av innenlandsk selvforsyning av matvarer ble et høyt prioritert mål i Norge etter krigen (Almås 2002, Gjerdåker 2002, Brunstad mfl. 1995).

...og 50 prosent selvforsyningsgrad...

Stortingsmelding nr. 60, 1955 foreslo at den norske bonden skulle "dekke landets behov for melk, smør, ost, kjøtt, flesk og egg". Videre burde en "størst mulig del av behovet dekkes" for frukt, bær og grønnsaker, og "en så stor del av kornbehovet som forsvarlig bør dekkes ved egen produksjon". Dessuten skulle "husdyrproduksjonen [...] baseres på egne fôrmidler, så langt som mulig". I dag dekker vi selv om lag halvparten av næringsbehovet, og andelen har ikke endret seg mye det siste halve århundret (Almås 2002).

...til spredt bosetting og velpleid landskap

Fra forsyningsikkerhet og matvareberedskap skiftet etter hvert begrunnelsen for å støtte det norske landbruket mer mot bosettings- og distriktshensyn, ettersom "flukten fra landsbygda" ble sett som et voksende problem (Almås 2002). De senere årene har bøndernes mer estetiske funksjon som "kulturlandskapspleiere" blitt mer verdsatt. Erkjennelsen av at åker og eng snart vil kunne gro igjen som følge av bruksnedleggelse i brattlendte bygder, som på Vestlandet, og områder med begrenset fruktbarhet, som i Valdres og Nord-Norge, bekymrer både turistnæringen og andre (Nationen 4.11.05).

Inntektsmål: fra "jamstilling"...

Å sikre bønderne en levelig inntekt har først og fremst vært et middel for å oppnå landbrukspolitikkenes målsettinger om høy produksjon og spredt bosetting. Men det har også vært et mål i seg selv å bedre gårdbrukernes økonomiske velferd. Etterkrigstidens offensive landbrukspolitikk handlet mye om velferds- og inntektsambisjoner for næringen, og her var "jamstilling" mellom bønder og andre yrkesgrupper en viktig målsetting (se boks om

Inntektsmålsettinger 1945-1965

Arbeiderpartiets fellesprogram fra 1945 slo fast at jordbrukspolitikken "må gi jordbruket en jevnbyrdig stilling ved siden av andre næringer", og inneholdt også en formulering (som siden ble gjentatt og vedtatt av Stortinget i nasjonalbudsjettet i 1947) om at "det må sørges for at jordbrukets lønninger og lønnsevne ikke forverres i forhold til andre næringer". Vedtaket var lite konkret og Bondepartiet etterlyste "politisk bindende vedtak – eventuelt i lovs form". De to neste stortingsmeldingene om jordbrukspolitikk (nr 60/1955 og nr 64/1963-64), inneholdt heller ikke noe konkret og etterprøvbart mål. Mange mente at situasjonen var uholdbar, fordi lønnsevnen per time i jordbruket på denne tiden etter sigende bare utgjorde drøyt det halve av i industrien. I 1965 vedtok Stortinget enstemmig at "nettoinntekten per årsverk på et tidsmessig og rasjonelt drevet bruk, stort nok til å gi full sysselsetting for en øvet, voksen person hele året, bør ligge på et nivå som minst svarer til den årslønn voksne menn i gjennomsnitt oppnår i rasjonelt drevet industri" (Almås 2002).

Rasjonering under krigen

Vi har nok alle hørt historier om rasjonering, barkebrød og tran under krigen. Knapphet som følge av utilstrekkelig innenlandsk produksjon og svikt i innførselen av en rekke varer førte til at melk og mel ble rasjonert allerede fra 1940. Kjøtt ble rasjonert fra 1941, poteter fra 1942. Fisk hadde vi lenge nok av, og fisken erstattet etter hvert andre varer som det var mangel på. Dette bidro til at selv fisk ble rasjonert fra 1943 (Almås 2002).

inntektsmålsettinger). Men *hvordan inntekten skulle måles, hvilke bønder som skulle jamstilles (heltid/deltid), hvilke andre grupper de skulle jamstilles med, og når målene skulle nås*, var mer eller mindre uklart.

...og opptrapping...

Jamstillingsmålsettingen nådde et høydepunkt med "Opptrappingsvedtaket" som ble formulert og vedtatt i 1975/76. Her ble det fastslått at en inntektsmessig likestilling mellom bonden og industriarbeideren ("likestilling mellom inntektene på et rasjonelt drevet gårdsbruk [...] og gjennomsnittlig industriarbeiderlønn", "yrkesutøverne i landbruket økonomisk og sosialt likeverdige forhold med lønnstakerne i industrien") skulle oppnås innen tre avtaleperioder. Vedtaket ble nedfelt i Stortingsmelding nr. 14 (1976-1977) og særpreget jordbrukspolitikken de neste 15 årene.

...og overproduksjon...

De omfattende tiltakene som ble satt i verk i kjølvannet av opptrappingsvedtaket, skapte optimisme og inntektsvekst i næringen – i noen år. Fra 1982 ble næringen preget av kronisk overproduksjon, prisfall og økonomisk tilbakeslag. Målet om inntektslikhet ble så vidt nådd i 1982, forutsatt at bøndene ble tillagt en økonomisk "levetårnsfordel" blant annet som følge av at de ikke hadde utgifter til arbeidsreise og at de kunne spise av maten de selv produserte. Fra midten av 1980-tallet sakk bøndene igjen akterut inntektsmessig, innbakte levetårnsfordeler til tross (Hegrenes 1998, Almås 2002).

...til effektivisering og markedstilpasning...

Det politiske klimaet kjølnet noe i forhold til næringen utover på 1980-tallet, og målet om likestilling mellom bønder og industriarbeidere fikk lavere prioritet. I 1987 hevdet regjeringen at "den ekstraordinære inntektspolitiske og økonomiske situasjonen har [...] ikke gjort det mulig helt ut å innfri dette målet". Inntektsmålet ble formelt tonet ned i 1993. Etter et innledende forslag i Stortingsproposisjon nr. 8 (1992-93) har støtteordningene endret fokus fra inntekt og en nær kobling mellom inntekt og produksjon (importrestriksjoner og pristilskudd), over mot produksjonsnøytrale tilskudd (arealtilskudd og husdyrstøtte/årsverkstilskudd). Dette er dels i overensstemmelse med internasjonale avtaler, og er dels et middel for mer målrettet å sikre sysselsetting og bosetting i distriktene. Samtidig har kostnadsreduksjon gjennom – paradoksalt nok – færre og større bruk blitt prioritert. Bare fra 1989 til 2002 falt antallet gårdbruk fra 99 000 til 62 000, tilsvarende en nedgang på 37 prosent.

...og mer fleksible inntektsambisjoner

I landbrukspolitikken har både målgruppe (hvem som er gårdbrukere), inntektsmål og referansegruppe gradvis blitt mindre konkrete, i takt med at inntektsambisjonene har blitt redusert (Veggeland 2000). I St.prp. nr 8 (1992-1993) het det at "Regjeringen vil legge til rette for at landbruksbefolkningen kan oppnå inntekter og levetår på linje med den øvrige befolkningen". Den neste stortingsmeldingen om landbrukspolitikken konstaterte at: "For å sikre at landbruket skal kunne utføre de mangesidige samfunnsoppgavene som næringen er tildelt, vil Regjeringen føre en aktiv landbrukspolitik og tilby næringen inntektsmuligheter og sosiale vilkår, som sikrer rekrutteringen til næringen og som gjør det mulig for utøverne i jordbruket å ta del i inntekts- og velferdsutviklingen i samfunnet på lik linje med andre grupper (St.meld. nr. 19.(1999-2000)). Dagens rød-grønne regjering har uttrykt at den vil opprettholde dagens landbruk og at den vil "sikre utøvere i landbruket inntektsutvikling og sosiale vilkår på linje med andre grupper".

Usikkert inntektsgrunnlag tross alt

Landbruksstøtten i kombinasjon med den omfattende reguleringen av markedet gir gårdbrukeren en viss grad av forutsigbarhet i inntektsgrunnlaget. Dette er en stor fordel for ham selv, og er ofte en forutsetning for at han skal kunne planlegge produksjonen og foreta fornuftige investeringer. Inntekten gårdbrukerne får fra salget av varene sine avhenger riktignok av flere forhold enn priser og tilskudd. Prisene er dessuten uansett et resultat av en rekke forhold: blant annet hvor mye som produseres innenlands, hvor mye som importeres og hva forbrukerne er villige til å betale. Og selv om prisene skulle være både stabile og gode, vet bonden uansett ikke hvor mye han faktisk vil greie å produsere. Her kan værforholdene spille en vesentlig rolle. Frykten for at tørke eller uvær skal ødelegge avlingene er en betydelig stressfaktor for mange gårdbrukere (Løwe 2004c). I tillegg kommer faren for angrep av ulike plantesykdommer og skadedyr.

Prisgitt politikere og WTO

På lengre sikt er gårdbrukerne prisgitt det politiske klimaet, og ser muligheten for endringer i dette og dermed mulige kuvendinger i støtteordningene som den aller største usikkerhetsfaktoren (Flaten mfl. 1995). Fremtidens inntektsforhold avhenger dessuten sterkt av de videre forhandlingene i WTO. Det er ikke rart at norske gårdbrukere er temmelig pessimistiske med tanke på fremtidens inntektsgrunnlag (Løwe 2004c).

"Bondens inntekt" er et flertydig begrep

Begrepet "bønders inntekt" er ikke entydig, og blir heller ikke alltid presisert når det brukes i det offentlige rom. Medias mange oppslag om "bondeinntekten" gir gjerne et uklart bilde av den enkelte gårdbrukers inntekt fra bruket, og har dessuten ofte begrenset relevans for hvordan gårdbrukere faktisk har det økonomisk. Vanligvis refereres det (kun) til landbruksinntekten, til normerte årsverk og til gårdbrukere eller husholdninger med landbruk som viktigste inntektskilde. Slike referanserammer er problematiske dels fordi det i praksis er få gårdbrukere som arbeider nøyaktig ett årsverk på gården, og dels fordi flertallet som driver med landbruk i dag også har arbeid utenfor bruket (Løwe 2003, Løwe 2004b). Mange gårdbrukere, og enda flere gårdbrukerhushold, henter inntekter utenfor bruket, og er dermed ikke avhengig av jordbruksinntekter alene. Bare en av tre blant dagens søkere av produksjonstilskudd har gården som eneste arbeidsinntektskilde, mens like mange har et helt annet hovedyrke og dermed gårdsdriften som "bijobb" (Løwe 2003).

Må stå på to ben?

Hvorvidt biinntekter, eller for den saks skyld inntekt fra hovedyrke utenfor bruket, overhodet er interessant når vi vurderer "gårdbrukerens" eller "landbruksbefolkningens" inntekt, avhenger av problemstilling og ideologi. En variant av dette spørsmålet er hvilke typer av gårdbrukere som er relevante, etter deres yrkesstatus som mer eller mindre "rene" gårdbrukere. Om dette er det delte meninger, ikke minst blant gårdbrukere. Det er imidlertid åpenbart at inntektsgrunnlaget gården representerer alene, er for magert for mange. De fleste gårdbrukere som har annet arbeid uttrykker at de ville ha konsentrert seg mer om arbeidet på bruket dersom økonomien hadde vært bedre (Løwe 2003). På den annen side synes de med annet arbeid – interessant nok – å ha høyere livskvalitet enn dem som bare arbeider på bruket, også uavhengig av inntekt (Løwe 2003).

Referanser

- Almås, R. (2002): *Norges landbrukshistorie. Frå bondesamfunn til bioindustri*, Samlaget 2002.
- Benedictow, A. (2000): *Inntektsforholdene i landbruket: 1992-1997*, Rapporter 14/2000, Statistisk sentralbyrå.
- Bondebladet 13.1.06 (<http://www.bondebladet.no/?did=10107406>)
- Brunstad, R. J., I. Gaasland og E. Vårdal (1995): *Utvikling eller avvikling - jordbruket ved en skillevei*, ad Notam Gyldendal.
- Flaten, O., G. Lien, M. Koesling, P.S. Valle og M. Ebbesvik (2005): Comparing risk perceptions and risk management in organic and conventional dairy farming: empirical results from Norway. *Livestock Production Science* 95 (1-2): 11-25.
- Gjerdåker, B. (2002): *Norges landbrukshistorie. Kontinuitet og modernitet*, Samlaget 2002.
- Hegrenes, A (1998): *Hushaldsinntekter i norske jordbrukarhushald*, NILF-rapport 1999:8, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.
- Holgersen, L.P. (2000): *Bønders tilpassning i arbeidsmarkedet*, Hovedoppgave i sosialøkonomi, UIB.
- Jervell A. M. og J. Løyland (1998): Endringer i jordbrukshusholdenes inntekt utenfor bruket 1986-96. *Landbruksøkonomisk forum* nr. 4, Universitetsforlaget.
- Landbruksdepartementet (2006): <http://www.dep.no/lmd/norsk/tema/internationalt/wto/049051-990221/>.
- Lund, K. (1998): *Inntektsfordelinga i den norske landbruksbefolkninga og fordelingseffektar av direkte støtteordningar*, Notater 18/1998, Statistisk sentralbyrå.
- Lund, K., T. Løwe og K. Skrede (1998): *Inntektsfordeling og levekår i landbruket. Økonomiske analyser* 3/1998, Statistisk sentralbyrå.
- Løwe, T. (1998): *Levekår i landbruket*. Rapporter 25/1998, Statistisk sentralbyrå.
- Løwe, T. (2003): *Lange arbeidsdager for gårdbrukeren*, *Økonomiske analyser* 6/2003, Statistisk sentralbyrå.
- Løwe, T. (2004a): *Hvem er gårdbrukere, og hvorfor er de det?* *Samfunnsspeilet* 5, 2004, Statistisk sentralbyrå.
- Løwe, T. (2004b): *Bonden arbeider hardt for føden*, *Samfunnsspeilet* 5, 2004, Statistisk sentralbyrå.
- Løwe, T. (2004c): *Gårdbrukere flest fornøyd med livet*. *Samfunnsspeilet* 5, 2004, Statistisk sentralbyrå.

Løwe, T. (2006): Har gårdbrukere samme økonomiske levekår som andre? (foreløpig tittel), Artikkel under arbeid.

Mittenzwei, K. (2005): *Jordbruksoppkjøret gått ut på dato?* Kronikk, Aftenposten 4. mai 2005.

Nasjonen 4.11.2005

Nasjonen 28.1.2006

Nasjonen 2.2.2006

NILF (2005): *Handlingsrommet for norsk landbrukspolitikk i lys av WTO-forhandlingene*, Foredrag av Klaus Mittenzwei på miniseminar den 31.10.2005.

Skrede, K og T. Løwe (2000a): Er det størrelsen det kommer an på? En analyse av gårdbrukeres inntektsstruktur, *Økonomiske analyser* 3/2000, Statistisk sentralbyrå.

Skrede, K og T. Løwe (2000b): *Inntekstutvikling for landbruksbefolkningen 1989-1995. Økonomiske analyser* 8/2000, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (1995): *Historisk statistikk 1994*, NOS C188, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (2004): *Bøndernes inntekt og formue 2002*, NOS D305, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (2005c): <http://www.ssb.no/emner/05/02/fbu/tab-2005-10-26-01.html> (Forbruksundersøkelsen 2002-2004)

Statistisk sentralbyrå (2005a): *Jordbruksstatistikk 2003*, NOS D327, Statistisk sentralbyrå.

Statistisk sentralbyrå (2005b): *Statistisk årbok 2004*, NOS D331, Statistisk sentralbyrå.

Stortingsmelding nr. 60 (1955)

Stortingsmelding nr. 14 (1976-1977).

Stortingsmelding nr. 19. (1999-2000).

Stortingsproposisjon nr. 8 (1992-93).

Strøm, B. mfl. (1996): *Levekår for norske bønder*, Rapport 1-1996, Landbrukets utredningskontor.

Tennbakk, B. (2001): *Gir markedsreguleringen overproduksjon i jordbruket?* Notat 2001-23. NILF.

Tollvesenet (2006): tolltariffer finnes på www.toll.no (eks: http://www.toll.no/templates_TAD/Tolltariffen/Chapter.aspx?id=85653&epslanguage=NO)

UNDP (2006): http://www.undp.no/article_local.asp?Article_id=720 (liste over MUL-landene)

Veggeland, F. (2000): *Landbruk, makt og internasjonalisering: Politikk og forvaltning i norsk landbruk 1975-2000*. Revidert nettversjon av rapport 16, Makt- og demokratiutredningens rapportserie.

Vågane, L. (2002): *Levekårsundersøkelse blant landbruksbefolkningen 2002; Dokumentasjonsrapport*. Notater 2002/77, Statistisk sentralbyrå.

Oppsummering og diskusjon

I denne artikkelen har vi verken begitt oss inn på å måle eller å vurdere gårdbrukeres faktiske inntekt, men har drøftet landbruksnæringens økonomiske rammebetingelser og bakgrunnen for disse. Vi har sett at det norske landbruket mottar betydelige overføringer over statsbudsjettet, og samtidig beskyttes mot konkurranse fra andre land. Næringen er dessuten fremdeles preget av internt samarbeid, noe som har bidratt til en sosial og geografisk gunstig inntektsfordeling, og til at bønderne får solgt sine produkter til mer eller mindre stabile og fastsatte priser. Målsettingen med disse ordningene er ikke primært bondens velferd, men å holde landet mest mulig selvforsynt med de varene vi selv har forutsetninger for å produsere, og samtidig bevare både bo- og kulturlandskap i distriktene.

Vi har sett at frihandelsmålsettingene i WTO står i kontrast til deler av støttetiltakene i det norske landbruket. De norske ordningene er imidlertid i liten grad innrettet mot eksport, i motsetning til hva som faktisk gjelder for mange av de landene som hindres i å komme inn på det norske markedet. Og dette er i liten grad U-land. Om det norske målet om innenlandsk matproduksjon til eget bruk er i konflikt med internasjonale hensyn, og hensynet til verdens fattigste, kan derfor diskuteres. I denne sammenheng er det interessant at FN etter en global kornkrise i 1973 vedtok at alle land skulle øke matproduksjonen, også I-landene, som ledd i en felles innsats for utrydding av sult (Almås 2002).

På den annen side er det ikke så klinkende klart at det norske landbruket vil gå fullstendig under om "handelsforstyrrende" produksjonsavhengig støtte forbyr internasjonalt, så lenge de vi da må konkurrere med heller ikke får praktisere slik støtte. Uten noen av dagens former for landbruksstøtte ville det riktignok bare vært *økonomisk* grunnlag for en svært begrenset jordbruksaktivitet i Norge (i hovedsak representert ved noen få og store konkurransedyktige bruk på Østlandet og Jæren, samt noe melkeproduksjon nær de største byene). I distrikter der det å dyrke jorda ikke lenger gir et levelig utkomme, vil fellesgoder som agrare bygdesamfunn med velfriserte åkrer og snaubeitete, lysegrønne gressletter kunne gro igjen og atter bli skog og dermed gå varig tapt. Slike goder kan neppe erstattes gjennom import – med mindre det skjer i form av importert billig arbeidskraft som erstatter bønderne.

Sikkert er det at neste forhandlingsrunde i WTO i april, der blant annet utsatte tollnedsettelse står for tur, kan bli dramatisk så vel for bondens inntektsgrunnlag som for norsk sjøbergingspolitikk. Den rød-grønne regjeringen, med en tidligere bondelagsrepresentant som landbruksminister, og en utenriksminister som i høst sa at ingen avtale var å foretrekke fremfor en dårlig avtale for norsk landbruk, er et godt kort på hånden for bønderne. Landbruksministeren har for øvrig antydnet at støttekutt i WTO uansett skal kompenseres (Nasjonen 28.1.06). Hvordan dette i så fall rent praktisk skal gjøres, er et åpent spørsmål. En utvei som er i full overensstemmelse med WTO, er å gi gårdbrukeren en form for "bondelønn" som er helt uavhengig av hans salgsinntekter. En slik løsning ville nok svekke motivasjonen for mange bønder og er nok verken samfunnsøkonomisk hensiktsmessig eller politisk ønskelig.

Samværs mødre – liten gruppe med mye omsorg

Barn som ikke bor sammen med begge foreldre, bor oftest hos mor. Mor har imidlertid en sentral plass i omsorgsbildet også når barna bor hos far. Samværs mødre har oftere enn samværs fedre felles daglig omsorg og bor oftere i nærheten av barna. De har mer kontakt med barna både i hverdagen og i ferier. Dette gjelder også når vi tar hensyn til at samværs mødre og samværs fedre skiller seg fra hverandre på områder som har betydning for samværet med barna.

Innledning

Kontaktmønstre mellom foreldre og barn som ikke bor sammen, er et forholdsvis nytt forskningsfelt i Norge. Det siste tiåret har flere undersøkelser gitt verdifull kunnskap på området (Jensen og Clausen 1997, Moxnes og Winge 2000, Skevik og Hyggen 2002, Lyngstad 2004, Sætre 2004, Thuen 2004, Kitterød 2004a og 2005). Ettersom de fleste barn blir boende hos mor etter et samlivsbrudd, har man hittil sett mest på samværs fedrenes kontakt med barna. Samværs mødres kontakt med barna er mindre grundig analysert. Bare omtrent 10 prosent av samværs foreldrene er mødre. Vi vet at samværs mødre har en langt mer aktiv rolle overfor barna enn samværs fedre. Mødrene er mer sammen med barna enn fedrene både på månedlig basis og i ferier og har oftere avtaler om felles daglig omsorg. En del barn er altså registrert bosatt hos far, men er sammen med mor omtrent halvparten av tiden (Jensen og Clausen 1997, Lyngstad 2004, Kitterød 2004a og 2005, Jensen 2005).

Samværs mødre skiller seg fra samværs fedre på flere områder som kan ha betydning for kontakten med barna. Eksempelvis bor de oftere enn samværs fedrene i nærheten av barna, noe som gjør det enklere å ha hyppig kontakt. Videre har de oftere vært gift med barnets andre forelder, det er kortere tid siden samlivsbruddet når barnet bor hos far enn når det bor hos mor, og samværs mødrene har sjeldnere enn samværs fedrene en ny partner. I tidligere norske analyser av samværs mødres og samværs fedres omsorgsinnsats har man gjerne sammenholdt opplysninger på gruppenivå. I denne artikkelen spør vi om samværs mødre har mer kontakt med barna enn samværs fedre også når vi justerer for at de to foreldregruppene skiller seg fra hverandre på områder som kan ha betydning for mengden samvær. Vi undersøker altså om samværs mødre er mer involvert i barna enn samværs fedre når vi tar hensyn til at de har kortere tid siden samlivsbruddet, oftere har vært gift med barnets andre forelder, har kortere arbeidstid og så videre. Vi ser både på det ordinære månedlige samværet og på samvær i ferier. Analysene er basert på en utvalgsundersøkelse fra 2004.

Hvilke sammenhenger kan vi forvente?

Også i andre land finner man at mødre er mer involvert i barn de ikke bor sammen med, enn hva fedre er (Christoffersen 1996, Steward 1999). I en analyse av forskjeller mellom samværs mødres og samværs fedres kontakt med barna i USA setter Steward (1999) opp tre mulige antakelser, eller hypoteser, om hvilke sammenhenger man teoretisk kan forvente.¹ Også Steward finner altså at samværs mødre som gruppe har betydelig mer kontakt med barna enn samværs fedre som gruppe. Dette gjelder både for jevnlig besøk, feriesamvær og brev- og telefonkontakt. Men består denne forskjellen også når man tar

Ragni Hege Kitterød

Ragni Hege Kitterød er forsker i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for demografi og levekårsforskning (rhh@ssb.no).

hensyn til at samværs mødre og samværs fedre skiller seg fra hverandre på mange områder som har betydning for kontaktmønsteret? Stewards første hypotese, den såkalte kjønnsrollehypotesen, tilsier at dette er tilfellet. Antakelsen er da at mødre og fedre møter ulike normer og forventninger for barneomsorg. Samværs mødre vil derfor stille opp mer for samværs barna enn samværs fedrene, en forskjell som gjelder også når man sammenligner dem som har like gamle barn, bor like langt fra barna, har like lang tid siden bruddet og så videre. Den andre hypotesen, som hun kaller hypotesen om negativ seleksjon, tilsier derimot at samværs mødre har mindre kontakt med barna enn samværs fedre når man tar hensyn til at de to gruppene er ulike på en rekke områder. Tanken er da at mødre som ikke bor sammen med barna sine er spesielt ressursvake, og at dette er grunnen til at barna bor hos far. Ifølge den tredje hypotesen, som Steward kaller hypotesen om fraværende foreldre, er det ikke noen forskjell mellom samværs mødres og samværs fedres kontakt med barna når man justerer for forskjeller mellom gruppene på andre viktige områder. Antakelsen er da at det å være samværs forelder innebærer følelsesmessige belastninger og strukturelle hindringer i forhold til kontakt med barna, og at dette gjelder i like stor grad for mødre og fedre. Rollen som samværs forelder legger altså sterke føringer på hvor mye kontakt det er mulig å få til, noe som er likt for mødre og fedre.

Steward finner mye støtte for den første hypotesen, noe støtte for den tredje, men ingen støtte for den andre. Også når hun tar hensyn til at samværs mødre og samværs fedre skiller seg fra hverandre på mange viktige områder, er altså mødre mer involvert i barna enn fedre. Dette mønsteret gjelder for brev- og telefonkontakt og for samvær i ferier. Steward finner imidlertid ingen forskjell mellom samværs mødres og samværs fedres regelmessige besøkskontakt med barna når hun tar hensyn til relevante forskjeller mellom gruppene.

Analysene i denne artikkelen er lagt opp på samme måte som Stewards studie. Først viser vi forskjeller mellom samværs mødres og samværs fedres kontakt med barna på gruppenivå. Deretter viser vi resultater fra analyser som justerer for at de to foreldregruppene skiller seg fra hverandre på viktige områder. Resultatene kan imidlertid ikke uten videre sammenlignes med Stewards funn. Samvær mellom foreldre og barn er målt litt annerledes i den undersøkelsen vi benytter, enn i den som Steward baserer seg på, og utvalgene til undersøkelsene er trukket forskjellig. Dessuten avviker vår analyse litt fra Stewards arbeid med hensyn til hvilke kjennetegn ved foreldre og barn det justeres for.

Analysene er basert på *Undersøkelsen om samvær og bidrag 2004* (se tekstboks om datagrunnlag). Dette er en spørreundersøkelse blant foreldre som lever atskilt, både de som bor sammen med barna til daglig, og de som ikke bor sammen med barna. De to foreldregruppene kalles her henholdsvis enslige foreldre (mødre og fedre) og samværs foreldre (mødre og fedre). Samværs foreldrene besvarte spørsmål om sin egen kontakt med barn de ikke bodde sammen med, mens de enslige foreldrene svarte på spørsmål om den andre partens kontakt med barna. Samtlige studier på feltet viser at samværs foreldre oppgir mer samvær enn hva de enslige foreldrene gjør. Dette gjelder også når vi sammenholder opplysninger fra foreldre til samme barn (Kitterød 2004b). Analysene i det følgende er basert på samværs foreldrenes svar.

Vi benytter to mål for kontakt med barna, nemlig antall samværsdager siste måned og antall dager med ferisamvær siste år. Ettersom spørsmålene om

Datagrunnlag

Undersøkelsen om samvær og bidrag 2004 ble gjennomført av Statistisk sentralbyrå høsten 2004 på oppdrag fra Barne- og familiedepartementet (nå Barne- og likestillingsdepartementet). Den inngikk som et ledd i evalueringen av de nye reglene for beregning av barnebidrag som ble innført høsten 2003. Utvalget ble trukket blant alle barn under 18 år per 31.12.04 som var bosatt i Norge, som bodde sammen med bare én av foreldrene sine, og der begge foreldre var bosatt i Norge. 1 900 barn ble trukket ut, og fra dette ble det laget to delutvalg, – ett av foreldre som bor sammen med barna, men ikke med den andre forelder, og ett av foreldre som verken bor fast sammen med barnet eller den andre forelder. Begge grupper omfatter også foreldre som er etablert med en ny partner. Selv om en del foreldre praktiserer felles omsorg for barna, kan barnet kun være registrert på én adresse. Den forelder der barnet var registrert bosatt, ble her regnet som enslig forelder, mens den andre ble regnet som samværsforelder. Dette gjaldt altså selv om samværsforelder i en del tilfelle hadde omsorg for barnet omtrent halvparten av tiden, noe som særlig var vanlig for barn registrert på fars adresse. Utvalget ble altså trukket slik at man hadde par av foreldre til samme barn. I en del tilfelle deltok bare den ene parten i undersøkelsen. Analysene i denne artikkelen omfatter samtlige samværsforeldre, uavhengig om "partnern" deltok eller ikke. En del bidragspar har flere barn sammen. Spørsmålene i undersøkelsen gjaldt samværsforeldres kontakt med det yngste barnet.

Data ble samlet inn gjennom telefonintervjuer, men med noe postal oppfølging. Svarandelen var 75 prosent, noe som er forholdsvis høyt i undersøkelser på dette feltet. Svarandelen var høyere blant enslige foreldre enn blant samværsforeldre, henholdsvis 79 og 71 prosent. Ettersom utvalgene ble trukket via barna, hadde foreldre med flere barn større sannsynlighet for å komme med enn dem med bare ett barn. Det er utarbeidet vektorer for å justere for ulik trekk sannsynlighet blant foreldrene og for skjevheter ved frafallet. Prosenttallene og estimatene i denne artikkelen er basert på det vektete materialet, mens antall observasjoner rapporteres uvektet. En del opplysninger, som for eksempel utdanning, antall bidragsrelasjoner og antall barn i den aktuelle bidragsrelasjonen, er koblet til fra Statistisk sentralbyrås registre. Inntektsopplysninger vil bli koblet til når inntektsstatistikken for 2004 frigis på forsommeren 2006. Inntektsforhold inngår altså ikke i analysene i denne artikkelen.

Opplegg og gjennomføring av undersøkelsen er nærmere beskrevet i Skaare og Fodnesbergene (2005). Beregning av vektene er beskrevet i Vedø (2004).

feriesamvær gjaldt perioder et helt år tilbake i tid, omfatter analysene dem som har minst ett år siden samlivsbrudd, eller har barn som er minst ett år gamle.

Samværs mødre har mer kontakt med barna enn samværsfedre

Foreldrene ble spurt hvor mange dager de hadde vært sammen med barna den siste måneden, her konkretisert til oktober 2004. Samværs mødrene oppga langt mer kontakt med barna enn samværsfedrene, – 11,2 mot 7,9 dager i gjennomsnitt (tabell 1). Forskjellen skyldes både at noe færre mødre enn fedre ikke hadde sett barna overhodet sist måned, og at mødre som hadde hatt samvær, hadde flere samværsdager enn fedre med samvær. Mens 18 prosent av samværsfedrene ikke hadde sett barna forrige måned, gjaldt dette 15 prosent av mødrene.

Samværs mødre er også mer sammen med barna i ferier enn samværsfedre, – i gjennomsnitt 38,1 mot 28,9 dager siste år. Forskjellen utgjør altså vel 9 dager. 9 prosent av samværsfedrene hadde ikke hatt noe feriesamvær med barna siste år, mens dette gjaldt 5 prosent av mødrene. Foreldrene ble først spurt om de hadde vært sammen med barna i seks ulike ferieperioder, nemlig jula 2003, vinterferien 2004, påsken 2004, sommeren 2004, høstferien 2004 og andre ferieperioder foregående år. For ferier med samvær spurte man hvor mange dager dette dreide seg om. Dessverre var det en del som ikke besvarte alle spørsmålene om feriesamvær. Andelen uoppgitte var særlig høy for vinter- og påskeferien. Samlet antall feriedager med samvær kan bare beregnes for dem som svarte for samtlige ferieperioder. Antall feriedager er derfor gitt på grunnlag av færre observasjoner enn antall månedlige samværsdager.

Samværs mødre og samværsfedre er ulike på mange områder

Som vi allerede har vært inne på, er det klare forskjeller mellom samværs mødre og samværsfedre med hensyn til forhold som kan ha betydning for

Tabell 1. Antall samværsdager siste måned og antall feriedager siste år for samværs mødre og samværsfedre. Gjennomsnitt. Antall observasjoner i parentes

	Samværs- mødre	Samværs- fedre
Antall dager		
siste måned	11,2 (142)	7,9 (1 053)
Antall feriedager		
siste år	38,1 (112)	28,9 (848)

Kilde: Undersøkelse om samvær og bidrag 2004, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 2. Samværs mødre og samværsfedre, etter ulike kjennemerker. Prosent og gjennomsnitt

	Samværs- mødre	Samværs- fedre
Barnets kjønn		
Gutt	59	51
Jente	39	49
Uoppgitt	2	1
Barnets alder		
Gjennomsnitt	11,8	10,2
Samlivsstatus ved brudd		
Gift med barnets andre forelder	69	42
Samboer med barnets andre forelder	25	43
Har ikke bodd sammen	6	15
Antall bidragsrelasjoner IO har		
Gjennomsnitt	1,1	1,1
Antall barn i bidragsrelasjonen		
Gjennomsnitt	1,6	1,4
Tid siden samlivsbrudd		
Gjennomsnitt	5,7	7,1
Samlivsstatus nå		
Gift med ny partner	18	21
Samboer med ny partner	20	25
Enslig	62	54
Utdanningsnivå		
Ungdomsskole	12	13
Videregående skole	63	68
Universitet-/høgskole		
1-4 år	19	13
Universitet-/høgskole		
5 år +	4	6
Uoppgitt	2	1
Ukentlig arbeidstid		
Ikke yrkesaktiv	22	13
- 30 timer	17	6
31-40 timer	56	56
41 timer +	5	24
Uoppgitt	-	1
Reisetid til barn		
Gangavstand	31	20
½ time eller mindre	43	43
Mer enn ½ time,		
under 2 ½ time	14	20
2 ½ time eller mer	12	16
Uoppgitt	-	1
Daglig omsorg		
Den andre forelder .	55	89
Felles	33	9
Intervjupersonen selv ...	13	1
Annet	-	1
Uoppgitt	-	0
Antall observasjoner	143	1 053

Kilde: Undersøkelse om samvær og bidrag 2004, Statistisk sentralbyrå.

kontakten med barna. Tabell 2 viser en del sentrale fordelinger for de to gruppene. Ettersom det er få samværs mødre i materialet, skal det store prosentforskjeller til for å få statistisk sikre utslag. Forskjellene kan likevel ha betydning for forskjellen i antall samværsdager mellom de to gruppene. Vi ser at samværs mødre oftere enn fedre er samværsforeldre til gutter, noe som tyder på at gutter noe oftere enn jenter bor hos faren. Videre ser vi at mødre har noe eldre samværsbarn enn fedre, – 11,8 år mot 10,2 år i gjennomsnitt. Mens bare 19 prosent av samværsfedrene hadde barn i alderen 15-17 år, gjaldt dette 32 prosent av samværs mødrene. Det er ellers slik at samværs mødre oftere enn samværsfedre har vært gift med barnets andre forelder, 69 mot 42 prosent. Tidligere analyser har vist at samværsforeldre som har vært gift med den andre forelder, har langt mer kontakt med barna enn dem som aldri har bodd sammen med den andre forelder, og litt mer kontakt enn dem som har vært samboere. Noe av forskjellen mellom samværs mødres og samværsfedres kontakt med barna kan altså bunne i at samværs mødre oftere enn samværsfedre har vært gift med barnets andre forelder.

Videre ser vi at samværs mødre har litt flere barn i den aktuelle bidragsrelasjonen enn samværsfedre, de har kortere tid siden samlivsbruddet, de har noe sjeldnere en ny partner, og de bruker jevnt over mindre tid i yrkeslivet. Eksempelvis hadde 24 prosent av samværsfedrene til vanlig en ukentlig arbeidstid på minst 41 timer, mot bare 5 prosent av samværs mødrene. Det er beskjedne forskjeller mellom samværs mødre og samværsfedre i utdanningsnivå og antall bidragsrelasjoner – det vil si antall partnere man har barn med, men ikke bor sammen med. De aller fleste hadde bare én bidragsrelasjon, men noe flere samværs mødre enn samværsfedre, henholdsvis 11 og 7 prosent, hadde minst to relasjoner. Vi får likevel tilnærmet samme gjennomsnitt for begge foreldregrupper, – nemlig 1,1 relasjoner.

Vi ser ellers at samværs mødre oftere enn samværsfedre bor i nærheten av barna sine. 31 prosent av mødrene, mot 20 prosent av fedrene, hadde gangavstand til barnet. Vi vet fra tidligere analyser at avstanden mellom foreldrenes bosteder rimeligvis er blant de faktorer som har størst betydning for det månedlige samværet (Jensen og Clausen 1997, Skevik og Hyggen 2002, Kitterød 2004a og 2005). Sammenhengen kan både bunne i at kort avstand gjør det enklere å treffe barna, og at foreldre som legger vekt på å være mye sammen med barna, strekker seg langt for å bo nær dem. Tabell 2 viser også at foreldrene oftere har felles daglig omsorg for barna når disse bor hos far enn når de bor hos mor. 33 prosent av samværs mødrene, mot 9 prosent av samværsfedrene, oppga at de hadde felles omsorg. Dette innebærer altså at barnet er registrert bosatt ett sted, men gjerne bor omtrent like mye hos hver av foreldrene. For øvrig mente 13 prosent av samværs mødrene at det var de selv som hadde den daglige omsorgen for barna, til tross for at barna altså var registrert bosatt hos faren. Dette viser at det kan være flytende overganger mellom det å være samværsforelder og enslig forelder, og ofte endres nok situasjonen over tid. Enkelte ganger kan foreldre til samme barn dessuten ha ulike oppfatninger om hvem som har den daglige omsorgen. Analyser som sammenholder svar fra foreldre til samme barn viser at dette er tilfellet (Kitterød 2004b og 2005).

Mødre har mer samvær enn fedre selv om vi tar hensyn til andre forskjeller

For å se om det er forskjeller mellom samværs mødres og samværsfedres kontakt med barna også når vi tar hensyn til at gruppene skiller seg fra hver-

andre på en del viktige områder, har vi gjennomført noen multivariate analyser. Som analyseteknikk benytter vi såkalt multippel lineær regresjon. Denne gjør det mulig å måle betydningen av en bestemt faktor (uavhengig variabel) for det forhold som studeres (antall samværsdager), mens andre forhold holdes konstante. Vi kan da se på betydningen av samværsforelderens kjønn, gitt at foreldrene er like med hensyn til de andre faktorene som inngår i analysen, det vil si at de har barn av samme kjønn og på samme alder, hadde samme samlivsstatus før bruddet, har like mange bidragsrelasjoner og like mange i barn i den aktuelle relasjonen, har like lang tid siden bruddet og så videre. Resultater fra regresjonsanalysen av antall månedlige samværsdager vises i tabell 3. De estimerte koeffisientene forteller hvor mye verdien på variabelen "antall månedlige samværsdager" øker eller minsker når verdien på de uavhengige variablene endres, gitt at andre forhold er konstante. Endringene må sees i forhold til referansekategoriene. Eksempelvis har vi for samværsforelderens kjønn definert menn (fedre) som referansegruppe. Koeffisienten forteller da hvor mange flere samværsdager samværs mødre har enn samværsfedre, gitt at andre forhold er like. Positive koeffisienter innebærer altså flere samværsdager, mens negative koeffisienter innebærer færre dager. Konstantleddet (angitt nederst i tabellen) viser gjennomsnittlig antall dager for dem som har verdien 0 (tilhører referansegruppen) for samtlige uavhengige variabler i modellen.

I analysene her er det altså samværsforelderens kjønn som er den viktigste forklaringsvariablen. De øvrige uavhengige variablene betraktes som kontrollvariabler. Poenget er å finne ut om betydningen av samværsforelderens kjønn endres når vi tar hensyn til at samværs mødre og samværsfedre skiller seg fra hverandre på områder som kan ha betydning for kontakten med barna.² Vi benytter fire modeller med ulikt antall kontrollvariabler. I den første inngår kun samværsforeldrenes kjønn som uavhengig variabel. Koeffisienten 3,57 innebærer da at kvinner (samværs mødre) i gjennomsnitt har vel 3 ½ flere månedlige samværsdager enn referansegruppen menn (samværsfedre). Dette er omtrent den samme forskjellen som vi så i tabell 1.³

Modell 2 i tabell 3 viser forskjellen i antall samværsdager mellom samværs mødre og samværsfedre gitt at de har barn av samme kjønn og på samme alder, hadde samme samlivsstatus før bruddet, har like mange bidragsrelasjoner, har samme antall barn i den aktuelle relasjonen, har like lang tid siden samlivsbruddet, samme samlivsstatus på intervju tidspunktet, samme utdanningsnivå og samme ukentlige arbeidstid. Vi ser at flere av disse faktorene har stor betydning for mengden samvær med barna. Eksempelvis har foreldre som var gift med den andre forelderen før bruddet, i gjennomsnitt 3,34 flere samværsdager enn referansegruppen (de som ikke hadde bodd sammen med den andre forelderen). Likevel er det altså en betydelig forskjell mellom samværs mødres og samværsfedres månedlig samvær med barna også når vi justerer for de faktorene som inngår i modell 2. Den estimerte koeffisienten på 3,34 for samværsforelderens kjønn viser at samværs mødre i gjennomsnitt hadde 3,34 samværsdager mer enn samværsfedrene selv om vi tar hensyn til at de to foreldregruppene skiller seg fra hverandre på mange områder. Forskjellen er altså nesten like stor som i modell 1. For øvrig ser vi at samværsforeldre med lang ukentlig arbeidstid har mer samvær med barna enn dem som ikke er yrkesaktive. Dette er motsatt av hva vi kanskje kunne forvente ettersom mye tid i yrkeslivet gir mindre tid til samvær. Den sammenhengen vi ser, reflekterer trolig en inntektseffekt og ikke en tidseffekt. Samvær med barn medfører utgifter, og foreldre med lang arbeidstid har gjerne høyere inntekt enn

dem med kortere arbeidstid. Ettersom det ikke finnes inntektsopplysninger i datamaterialet ennå, kan vi ikke undersøke betydningen av inntekt direkte.

I modell 3 tar vi også hensyn til reisetiden mellom foreldrenes boliger. Her ser vi altså på forskjellen mellom samværs mødre og samværs fedre som har omtrent like lang reisetid til barna sine samtidig som de er like med hensyn til de andre kontrollvariablene. I undersøkelsen hadde man forholdsvis grove kategorier for reisetidens lengde. Også når reisetid inngår i modellen, er det en betydelig forskjell mellom mødres og fedres samvær med barna, – 2,89 dager per måned i gjennomsnitt. Forskjellen er noe mindre enn i modell 2, noe som altså viser at noe av forskjellen mellom samværs mødres og samværs fedres månedlige kontakt med barna er knyttet til at mødrene oftere enn fedrene bor nær barna. Mødre som ikke bor sammen med barna til daglig, velger oftere enn samværs fedrene å bo i gangavstand fra barna, – trolig for å kunne se dem ofte. Men også når vi sammenligner mødre og fedre med omtrent like lang reisetid, er det altså sånn at samværs mødre spiller en mer aktiv rolle i barnas liv enn samværs fedre.

I modell 4 kontrollerer vi i tillegg for om foreldrene har en ordning med felles daglig omsorg. Også når vi tar hensyn til forskjeller mellom foreldregruppene på dette området, finner vi noe mer samvær blant samværs mødre enn samværs fedre, 1,64 dager per måned. Dette er mindre enn det som vises i modell 3. Som vi kunne vente, er det altså slik at noe av forskjellen mellom samværs mødres og samværs fedres månedlige samvær med barna, henger sammen med at samværs mødre oftere enn samværs fedre har felles daglig omsorg. Men også når vi justerer for dette, har mødre en mer aktiv omsorgsrolle enn fedre.

Tabell 4 viser resultater fra regresjonsanalyser av antall feriedager med barn siste år. Modellene er definert på samme måte som i analysene av det månedlige samværet. Modell 1, der samværs forelderens kjønn er eneste forklaringsvariabel, viser at samværs mødre i gjennomsnitt hadde 10,81 flere feriedager med barna enn samværs fedrene. Forskjellen mellom de to foreldregruppene er omtrent den samme i modell 2 som i modell 1. Selv om vi tar hensyn til at samværs mødrene oftere enn samværs fedrene har vært gift med den andre forelderen, har kortere tid siden samlivsbrudd og så videre, har de altså langt mer feriesamvær med barna enn samværs fedrene.

Modell 3 tar også hensyn til at samværs mødre oftere enn samværs fedre bor i nærheten av barna. Dette endrer ikke effekten av samværs forelderens kjønn. Uansett reisetid til barna har samværs mødre nærmere 11 feriedager mer sammen med dem enn samværs fedre. Modell 4 justerer i tillegg for om foreldrene har felles daglig omsorg. En ordning med felles omsorg innebærer gjerne at foreldrene skal ha like mye tid med barna, både på månedlig basis og i ferier. Modell 4 viser da også at foreldre med felles omsorg i gjennomsnitt har 10,78 flere feriedager med barna enn dem uten en slik ordning. Men også etter kontroll for felles daglig omsorg, er det en betydelig forskjell mellom samværs mødres og samværs fedres feriesamvær med barna, 6,82 dager per år i gjennomsnitt. Noe av forskjellen i feriesamvær mellom samværs mødre og samværs fedre er dermed knyttet til at mødre oftere enn fedre har felles omsorg. Men selv når vi tar hensyn til forskjellen i andelen med en slik ordning, er samværs mødrene altså betydelig mer sammen med barna i ferier enn samværs fedrene, – omtrent en uke i året.

Oppsummering og diskusjon

De fleste barn som ikke bor sammen med begge foreldrene sine, bor hos moren. Far har gjerne status som samværsforelder, eller deltidsforelder, som noen foretrekker å kalle det (Thuen 2004). Mye forskning om kontakt mellom samværsforeldre og barn har derfor dreid seg om fedrene. Bare omtrent en av ti samværsforeldre er mødre. Samtlige studier på feltet viser at samværs mødre har en mer sentral plass i omsorgen for barn de ikke bor sammen med, enn hva samværsfedre har. De har oftere avtaler om felles omsorg og ser barna langt mer både på månedlig basis og i ferier. Mange av disse mødrene har ikke bare samvær, sier Jensen (2005), men de opprettholder sin del av et felles foreldreskap selv om barnet er registrert bosatt hos faren.

I analyser av samværs mødres og samværsfedres kontakt med barna har man gjerne sett på forskjeller på gruppenivå, – man har altså sammenlignet samværs mødre som gruppe med samværsfedre som gruppe. Disse to foreldregruppene skiller seg imidlertid fra hverandre på mange områder som har betydning for samværet med barna. Eksempelvis har samværs mødre oftere enn samværsfedre vært gift med barnets andre forelder og de har kortere tid siden bruddet. I denne artikkelen undersøker vi om det er forskjeller mellom samværs mødres og samværsfedres omsorgsrolle også når vi tar hensyn til slike og andre ulikheter mellom gruppene.

Det viser seg at dette er tilfellet både for vanlig månedlig samvær og samvær i ferier. Forskjellene i antall samværsdager mellom de to foreldregruppene er nærmest uendret selv om vi tar hensyn til at de skiller seg fra hverandre når det gjelder samværs barnets kjønn og alder, foreldrenes tidligere og nåværende samlivsstatus, tid siden samlivsbruddet, antall barn i den aktuelle bidragsrelasjonen, samt utdanningsnivå og arbeidstid. Forskjellen i antall feriedager med barn påvirkes heller ikke når vi tar hensyn til at mødre oftere enn fedre bor i nærheten av barna. Forskjellen i antall månedlige samværsdager reduseres imidlertid noe når vi justerer for reisetid mellom foreldrenes boliger, men også da har samværs mødre klart mer månedlig samvær enn samværsfedre. Som vi kunne vente, er forskjellene mellom samværs mødres og samværsfedres kontakt med barna til dels knyttet til at mødre oftere enn fedre har felles daglig omsorg. Men også når vi tar hensyn forskjellen i andel med felles omsorg, er samværs mødre mer sammen med barna enn samværsfedre både på månedlig basis og i ferier.

Som nevnt innledningsvis, formulerte Steward (1999) tre mulige hypoteser om sammenhengen mellom samværsforeldrenes kjønn og samvær med barna. Hun kaller disse for kjønnsrollehypotesen, seleksjonshypotesen og hypotesen om fraværende foreldre. Den første tilsier at samværs mødre har mer kontakt med barna enn samværsfedre også når vi tar hensyn til andre relevante forskjeller mellom de to gruppene. Den andre tilsier at vi vil finne mindre samvær blant samværs mødre enn samværsfedre når vi justerer for relevante bakgrunnsfaktorer, og den tredje tilsier at det ikke er noen forskjell mellom samværs mødres og samværsfedres kontakt med barna etter en slik justering. Analysene i denne artikkelen gir klar støtte til den første av disse hypotesene. Mødre spiller en langt mer aktiv rolle overfor barn de ikke bor sammen med, enn hva samværsfedre gjør. Samværs mødrenes sterke engasjement i barna gjør at de ofte velger å bo i nærheten av dem og ofte har avtaler om felles daglig omsorg. Men også når vi tar hensyn til forskjeller i reisetid, daglig omsorg og en rekke andre forhold, har samværs mødre mer kontakt med barna enn samværsfedre. Steward forklarer et slikt mønster med at mødre og

fedre møter ulike normer for foreldreskapet. En like viktig forklaring er nok at mødrene gjerne har hatt en større del av omsorgsansvaret for barna mens de fremdeles bodde sammen, og at dette preger fordelingen av barneomsorgen også når foreldrene bor hver for seg.

Analysene i denne artikkelen er basert på opplysninger fra samværsforeldrene selv. Ettersom mødre trolig møter sterkere normer om å stille opp for barna enn fedre, kan vi ikke utelukke at de forskjellene vi ser mellom samværs mødres og samværs fedres omsorgsroller, kan bunne i at mødre overdriver sin innsats mer enn fedre. For å undersøke om dette er tilfelle, har vi også foretatt analyser med utgangspunkt i de enslige foreldrenes svar. Vi sammenligner da de enslige fedrenes opplysninger om samværs mødrenes innsats, med de enslige mødrenes opplysninger om samværs fedrenes innsats. Som nevnt tidligere, er det slik at enslige foreldre beskriver samværsforeldrene som mindre aktive overfor barna enn hva samværsforeldrene gjør selv. Analysene basert på de enslige foreldrenes beskrivelser viser imidlertid i all hovedsak det samme mønsteret for forskjeller mellom

samværs mødres og samværs fedres kontakt med barna som det som er presentert i denne artikkelen.⁴

Ettersom det fremdeles er slik at de fleste barn bor hos mor når foreldrene lever atskilt, får vi få samværs mødre i utvalgsundersøkelser på feltet. Derfor er det vanskelig å foreta gode analyser av denne gruppen. Jensen og Clausen (1997) fant at samværs mødre er en polarisert gruppe med en overrepresentasjon av både personer med lav utdanning og inntekt og av personer med høy utdanning og inntekt. Dette mønsteret er mindre tydelig i den undersøkelsen som benyttes i foreliggende artikkel, i hvert fall når det gjelder utdanningsnivå. Inntekstfordelingen har vi foreløpig ikke tall for her, men vi kan se på dette i en tilsvarende undersøkelse fra 2002. Analysene så langt kan indikere en viss grad av polarisering blant samværs mødrene sammenlignet med enslige mødre (Lyngstad, Kjeldstad og Nymoen 2005). Dersom dette er tilfellet, kan det også være stor variasjon i samværs mødrenes kontakt med barna. Videre analyser av dette forutsetter imidlertid større utvalg av samværs mødre enn hva vi har her.

Tabell 3. Regresjonsanalyse av antall månedlige samværsdager blant samværsforeldre. Estimerte koeffisienter i ulike modeller

	Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4
Samværsforelderens kjønn				
Kvinne	3,57 ³	3,34 ³	2,89 ³	1,64 ³
Mann (ref.)				
Barnets kjønn				
Jente		-0,10	0,09	0,09
Gutt (ref.)				
Barnets alder				
1-5 år		1,85 ²	1,97 ²	1,89 ²
6-9 år		1,92 ³	2,10 ³	1,92 ³
10-14 år		1,62 ³	1,48 ³	1,40 ³
15-17 år (ref.)				
Samlivsstatus ved brudd				
Gift med barnets andre forelder		3,34 ³	2,55 ³	2,30 ³
Samboer med barnets andre forelder ...		2,76 ³	2,20 ³	2,07 ³
Har ikke bodd sammen (ref.)				
Antall bidragsrelasjoner IO har				
En		1,36 ¹	0,76	0,67
To + (ref.)				
Antall barn i bidragsrelasjonen				
Ett		0,84	0,68	0,56
To		0,77	0,33	0,17
Tre + (ref.)				
Tid siden samlivsbrudd				
Kontinuerlig (1-18)		-0,16 ²	-0,09	-0,07
Samlivsstatus nå				
Gift med ny partner		-1,69 ³	-0,93 ²	-0,81 ¹
Samboer med ny partner		-0,88 ¹	-0,16	-0,08
Enslig (ref.)				
Utdanningsnivå				
Ungdomsskole/videregående (ref.)				
Universitet/høgskole 1-4 år		0,21	-0,00	-0,07
Universitet/høgskole 5 år +		1,05	1,22 ¹	0,89
Ukentlig arbeidstid				
41 timer +		2,42 ³	1,89 ³	1,65 ³
30-31 timer		2,57 ³	2,13 ³	1,82 ³
1-29 timer		1,83 ²	1,13	1,14
Ikke yrkesaktiv (ref.)				
Reisetid til barn				
Gangavstand			7,24 ³	6,42 ³
½ time eller mindre			4,94 ³	4,65 ³
Mer enn ½ time, under 2 ½ time			2,26 ³	2,22 ³
2 ½ time eller mer (ref.)				
Daglig omsorg				
Felles/intervjupersonen				3,77 ³
Den andre forelder (ref.)				
Konstantledd	7,78 ³	1,24	-1,89	-1,44
R ²	0,04	0,16	0,32	0,36
N=1 139				
¹ p<=5 prosent. ² p<=1 prosent. ³ p<=0,1 prosent.				

¹ Steward kaller de tre hypotesene for "The Gender Roles Hypothesis", "The Negative Selection Hypothesis", og "The Absent Parent Hypothesis". Betegnelsene i foreliggende artikkel er vår oversettelse.

² Vi benytter her vanlig lineær regresjonsanalyse. 17 prosent av samværsforeldrene hadde null dager med samvær siste måned. En såpass høy andel med verdien null innebærer at fordelingen kan betraktes som sensurert med hensyn til den latente variabelen vi ønsker å måle, nemlig samværsforeldres tilbøyelighet til å være sammen med barna på månedlig basis. En lineær regresjonsmodell kan da gi skjeve estimater. Ofte benyttes en såkalt tobit regresjonsmodell for å justere for dette. Vi har gjennomført analysene både med lineær regresjon og med tobitmodeller, og det viser seg at de to metodene her gir omtrent samme resultater. Vi velger å vise resultater fra de lineære regresjonsanalysene ettersom disse gir et lettere forståelig mål for forklart varians (R²) enn tobitanalysene.

³ Den estimerte koeffisienten i modell 1 (tabell 3) skiller seg noe fra den forskjellen vi observerer i antall månedlige samværsdager mellom samværs mødre og samværsfedre i tabell 1. Dette skyldes at observasjoner med uoppgitte verdier på minst én av variablene i den mest omfattende modellen (modell 4) er holdt utenfor i regresjonsanalysene i tabell 3. Antall observasjoner er derfor noe lavere enn i tabell 1.

⁴ Basert på svar fra de enslige foreldrene finner vi imidlertid ingen signifikant effekt av samværsforelderens kjønn i modell 4 i den multivariate analysen av feriesamvær. I de tre første modellene er det klare kjønnseffekter. For antall månedlige samværsdager er det en klar forskjell mellom samværs mødre og samværsfedre i samtlige fire modeller.

Referanser

Christoffersen, M. N. (1996): *Opvækst hos fædre. En sammenligning af 3-5-årige børns opvækst hos fædre og mødre*, København: Socialforskningsinstituttet 96: 23.

Jensen, A.-M. (2005): Barn som bor med far bor også med mor, *Samfunnspeilet*, 2, 2005: 30-38, Statistisk sentralbyrå.

Jensen, A.-M. og S.-E. Clausen (1997): *Samvær og fravær. Foreldres kontakt med barn de ikke bor sammen med*, Norsk institutt for by- og regionsforskning, Notat 1997:103.

Kitterød, R. H. (2004a): *Foreldreskap på tvers av hushold. Ansvar og omsorg for barn blant foreldre som ikke bor sammen. Resultater fra Undersøkelsen om samvær og bidrag 2002*, Rapporter 2004/15, Statistisk sentralbyrå.

Kitterød, R. H. (2004b): Samvær med barn etter samlivsbrudd. Hva svarer far og hva svarer mor?, *Samfunnspeilet*, 2, 2004: 55-64, Statistisk sentralbyrå.

Kitterød, R. H. (2005): *Når mor og far bor hver for seg. Ansvar og omsorg for barna før og etter bidragsreformen*, Rapporter 2005/22, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J. (2004): Samværsforeldres kontakt med sine barn: Mer faktisk enn avtalt samvær, *Samfunnspeilet*, 2, 2004: 47-54, Statistisk sentralbyrå.

Lyngstad, J., R. Kjeldstad og E. Nymoen (2005): *Foreldreøkonomi etter brudd. Omsorgsforeldres og samværsforeldres økonomiske situasjon 2002*, Rapporter 2005/21, Statistisk sentralbyrå.

Moxnes, K. og A. Winge (2000): *Foreldresamarbeid etter skilsmisse*, Trondheim: Allforsk.

Skevik, A. og K. Hyggen (2002): *Samværsfedrenes situasjon. Rapport fra en spørreundersøkelse*, Rapport 15/02, Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.

Skaare, S. og G. Fodnesbergene (2005): *Undersøkelsen om samvær og bidrag 2004. Dokumentasjonsrapport*, Notater 2005/41, Statistisk sentralbyrå.

Steward, S. D. (1999): Nonresident Mothers' and Fathers' Social Contact with Children, *Journal of Marriage and the Family*, 61 (November): 984-907.

Sætre, A. (2004): Foreldreansvar, daglig omsorg og samvær: Far er blitt viktigere, men mor er fortsatt viktigst, *Samfunnspeilet*, 2, 2004: 38-46, Statistisk sentralbyrå.

Thuen, F. (2004): *Livet som deltidsforeldre*, Bergen: Fagbokforlaget.

Vedø, A. (2004): *Vekter i undersøkelsen om samvær og bidrag 2002*, Notater 2004/25, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 4. Regresjonsanalyse av antall feriedager med barn blant samværsforeldre. Estimerte koeffisienter i ulike modeller				
	Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4
Samværsforelderens kjønn				
Kvinne	10,81 ³	10,76 ³	10,70 ³	6,82 ²
Mann (ref.)				
Barnets kjønn				
Jente		-0,95	-0,92	-0,82
Gutt (ref.)				
Barnets alder				
1-5 år		0,68	0,91	1,06
6-9 år		6,05 ²	5,84 ²	5,60 ²
10-14 år		5,49 ²	5,61 ²	5,63 ³
15-17 år (ref.)				
Samlivsstatus ved brudd				
Gift med barnets andre forelder		5,93 ²	6,32 ²	5,94 ²
Samboer med barnets andre forelder		4,35 ¹	4,35 ¹	4,19 ¹
Har ikke bodd sammen (ref.)				
Antall bidragsrelasjoner IO har				
En		4,15	4,18	3,89
To + (ref.)				
Antall barn i bidragsrelasjonen				
Ett		2,06	2,32	2,22
To		1,52	1,80	1,36
Tre + (ref.)				
Tid siden samlivsbrudd				
Kontinuerlig (1-18)		-0,42	-0,45 ¹	-0,38
Samlivsstatus nå				
Gift med ny partner		-2,49	-2,60	-2,51
Samboer med ny partner		-1,55	-1,44	-1,34
Enslig (ref.)				
Utdanningsnivå				
Ungdomsskole/videregående (ref.)				
Universitet/høgskole 1-4 år		3,69 ¹	3,44 ¹	3,37 ¹
Universitet/høgskole 5 år +		4,20	3,35	2,08
Ukentlig arbeidstid				
41 timer +		10,84 ³	11,24 ³	10,64 ³
30-31 timer		7,10 ³	7,57 ³	6,92 ³
1-29 timer		2,41	3,00	2,96
Ikke yrkesaktiv (ref.)				
Reisetid til barn				
Gangavstand			-2,58	-4,98 ¹
½ time eller mindre			-6,28 ³	-7,16 ³
Mer enn ½ time, under 2 ½ time			-5,68 ²	-5,65 ²
2 ½ time eller mer (ref.)				
Daglig omsorg				
Felles/intervjupersonen				10,78 ³
Den andre forelderen (ref.)				
Konstantledd	28,71	11,72	15,41	16,00
R ²	0,03	0,11	0,12	0,15
N=929				
¹ p<=5 prosent. ² p<=1 prosent. ³ p<=0,1 prosent.				

– Det var på tide

– *Flere miljøer i innvandringsdebatten har lenge kommet med antydninger om at vi kan si noe om hvor mange innvandrere vi vil ha i framtiden, men at vi ikke tør å fortelle det av redsel for konsekvensene av å vise hvor mange det blir. Beskyldningen er feil og urimelig, og ikke minst ubehagelig. Det er en lettelse at vi nå vet nok til å gå ut med våre anslag, sier SSB-nestor Lars Østby til Samfunnspeilet.*

Østby har gjennom flere år stått i spissen for å bygge opp et toneangivende innvandrerstatiske fagmiljø i Statistisk sentralbyrå (SSB). SSB har blant annet en egen koordinatorstilling for statistikk relatert til innvandring.

*Dag Ellingsen og
Hege K. Fosser Pedersen*

– Innvandrerskrivningene var det som var mest omtvistet med framskrivningene i år. De generelle framskrivningene har kommet hvert tredje år hittil, men uten at vi har sagt noe om hvor stor innvandrerbefolkningen blir i framtiden. Når befolkningsframskrivningene kommer med innvandrerskrivninger denne gangen, så ligger det en lang diskusjon bak beslutningen, sier Lars Østby.

"Lar være å varsle en Tsunami"

– *Hva var argumentene for en egen innvandrerskrivning? Kom de fra SSB selv eller utenfra?*

– De kom fra mange hold. Vi er jo et ledd i samfunnet, og det har i lang tid vært etterspørsel etter slike framskrivninger. De siste årene har de vært ledsaget av en delvis uttalt og delvis uutalt påstand om at innvandrerskrivningene vil gi så voldsomme resultater at SSB ikke tør å lage dem av redsel for den strengere innvandringspolitikken som tallene skulle kreve. Noen mener vi har sviktet vår forpliktelse til å sende ut et "tsunamivarsel", fordi de mener at her kommer det en katastrofebølge. Det har gjort inntrykk på meg at folk har trodd at vi har forsøkt å skjule kunnskapen. At vi i SSB skulle tenke sånn, det er fremmed i vår institusjon.

Nå vet vi nok til å spørre

– Vi har ment i mange år at vi ikke har gode nok data og kunnskap til å lage en egen framskrivning for innvandrerbefolkningen. Det har bedret seg. Både observasjonstidens lengde, innsikten i den demografiske atferden og gruppen av personer det gjelder er blitt stor nok til at vi kan lage framskrivninger. Det var vel på tide at dette behovet ble dekket. Alle sider i innvandringsdebatten er interessert i dette, hver på sin måte selvfølgelig. Vi vet imidlertid ikke nok til å lage framskrivninger av folketallet etter religiøs tilhørighet eller etter etnisitet, her har vi ikke engang data på individnivå.

En eller to millioner innvandrere i 2060?

Innvandrerbefolkningen vil vokse sterkt, fra 365 000 i dag til mellom en og to millioner i 2060. Det viser resultatene fra den første framskrivningen av innvandrerbefolkningen fra Statistisk sentralbyrå (SSB). Den omfatter personer født i utlandet av to utenlandsfødte foreldre og deres barn født i Norge, for fire grupper av land. Usikkerhet om innvandringen gjør at også størrelsen på innvandrerbefolkningen framover er svært usikker.

Flere ulike prosesser har ført til en betydelig vekst i innvandrerbefolkningen i Norge, fra 60 000 i 1970 til 365 000 i 2005. Oppgangen har vært særlig sterk blant personer med bakgrunn i Øst-Europa (inkludert de nye medlemslandene i EU) og Asia, Afrika og Latin-Amerika. Til sammen var det knapt 10 000 innvandrere derfra i 1970 – i 2005 var det over 250 000. Veksten i innvandrerbefolkningen framover vil i stor grad være avhengig av de forutsetningene for nettoinnvandring som vi bruker. Framskrivningen anslår at innvandrerbefolkningen i 2060 vil bli mellom en og snaut to millioner i våre hovedalternativer, eller mellom 19 og 27 prosent av folketallet. Når den prosentvise variasjonen er mindre enn variasjonen i absolutte tall, skyldes det at stor innvandring henger sammen med stor vekst i folketallet i Norge.

Dag Ellingsen er seniorrådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk og redaktør for Samfunnspeilet (dag.ellingsen@ssb.no).

Hege K. Fosser Pedersen er journalist i Statistisk sentralbyrå i Formidlingsavdelingen (hege.kristin.fosser.pedersen@ssb.no).

– Dette er jo politisk stoff.

– Ja, det er jo det. Det er ikke gitt at det til enhver tid er best eller mest nøytralt å la være å gjøre noe. Min begrunnelse for at vi ikke skulle gjøre dette tidligere, er at vi har visst for lite om gruppa. To ting må være oppfylt samtidig. Vi må ha de tekniske forutsetningene for å gjøre det, og det skal være faglig forsvarlig og relevant. Begge forutsetningene mener jeg nå er på plass.

-Det har gjort inntrykk på meg at folk har trodd at vi har forsøkt å skjule kunnskapen. At vi i SSB skulle tenke sånn, det er fremmed i vår institusjon, sier Lars Østby. Foto: Hege Kristin Fosser Pedersen

– Nei, i grunnen ikke. Når vi har vært ute og spekulert i hvordan dette skulle bli, har det ligget innenfor denne rammen som det nå er blitt. Jeg er ganske fornøyd over at vi nå slipper undertoner i retning av at vi driver med uærlighet og manipulasjon her, og det mener jeg at vi har tilbakevist ganske tydelig.

Politiske avgjørelser viktige

– Når man framskriver innvandrerbefolkningen: Hvor mye styres av politiske avgjørelser, og hvor mye er en demografisk prosess som ruller og går?

– I modellen for framskrivningene er det ikke lagt inn politiske avgjørelser, men når vi vurderer størrelsen på framtidig innvandring, må vi også ta hensyn til hvilken politikk som kan bli ført. Når man i årene som kommer skal se om framskrivningene er riktige eller gale, så kan det være at politiske avgjørelser har kullkastet resultatene våre. Hvis vi har en restriktiv politikk på dette området, så kan innvandringen bli lavere enn en årlig nettoinnvandring på 8 000 mennesker, som er vårt laveste alternativ. Og hvis en har et stort udekket behov for arbeidskraft, frislepp av arbeidsinnvandring, og store politiske kriser i våre nærområder samtidig, så kan det tenkes at nettoinnvandringen går ut over de 24 000 som er vårt høyalternativ. Men det har ikke vært veldig sterke krefter i retning av å liberalisere. Resultatene viser at det er nettoinnvandringens størrelse som er den klart viktigste forutsetningen, og den er jo langt på vei politisk styrbar.

Roet seg

– Hvordan har reaksjonene vært? Er det blitt mye uro?

– Nei. I en kronikk i Aftenposten i etterkant ble det til og med fra en av våre kritikere slått fast at vi nå langt på vei har gjenopprettet vår tillit hos vedkommende, uten at det i seg selv var et mål. Det må være et uttrykk for at de stoler på resultatet. I offentligheten er det kommet få reaksjoner, og det er jo i tråd med god byråtradisjon: Vi beskriver virkeligheten, så får andre tolke hvor ille eller godt dette måtte være for økonomien eller religionsfriheten. Vi skal ikke legge sånne vurderinger inn før vi publiserer.

– Er du overrasket over at det er kommet så få reaksjoner?

Ved hvilken generasjon skal vi stoppe?

– Etter at framskrivningene kom før jul, er det kommet kritikk på ett punkt: *Dere regner jo som innvandrere bare dem som er flyttet inn i landet og deres barn, og så setter dere strek. Så det dere sier er uinteressant, dette sier ikke noe om den framtidige sammensetningen til befolkningen.* Argumentene er knyttet til at annen-, tredje- og fjerdegenerasjon beholder gamlelandets seder og skikker, tro og utseende, så det er uinteressant å stoppe der vi stopper, altså ved annengenerasjon, eller etterkommerne som vi ofte kaller dem. Til det så sier vi at tredjegerasjon, siste gang vi talte dem opp, for to år siden, utgjorde 55 personer. Det sentrale folkeregisteret ble etablert på basis av Folketellingen 1960. Hadde vi kunnet gå enda lenger tilbake, ville det nok blitt noen flere i "tredjegerasjonen", men disse ville ikke hatt sin bakgrunn i innvandring fra ikke-vestlige land. Alle disse 55 er små barn, og vi har ingen fortutsetninger for å si noe om deres fruktbarhets- eller dødelighetsmønster, eller utvandring. Så der mangler vi den faglige siden. Og jeg vet ikke i hvilken grad disse generasjonene er relevante i statistisk sammenheng. Dersom de skiller seg betydelig fra gjennomsnittet i Norge når det gjelder for eksempel demografisk atferd og levekår, vil det være relevant, men hittil tyder våre analyser på at allerede innvandrene barn, de som nå faller i gruppen "etterkommerne", på viktige områder har mer til felles med samtidens ungdom i Norge enn de har med sine foreldre – de integreres. De som vil beholde flere generasjoner i innvandrerbefolkningen, peker på at for eksempel pakistanerne bare får barn med hverandre, de gifter seg bare med hverandre. De reproducerer Pakistan i Norge. Dette mener jeg gjenstår å se, selv etterkommerne av pakistanske innvandrere er unge. Vi vet heller ikke om dette mønsteret, som noen ser, vil gjelde alle innvandrere. For pakistanerne er den eneste store gruppen som har vært her lenge, og som derfor gjør det meningsfullt å beskrive etterkommernes levekår. Og det er åpenbare forskjeller mellom innvandrene fra Pakistan og for eksempel Iran eller Chile. Er det slik at det pakistanerne gjør vil være retningsgivende for alle andre innvandrergrupper? Det vet vi ikke mye om, men vi tviler på forklaringer basert på at det ligger i kulturen. En laster inn i kulturbegrepet en slags statiskhet, som neppe har faglig forankring.

Tør du vedde?

– *Hvis du skulle vedde, hvilket av alternativene ville du satset på?*

– Jeg ville ikke uten videre si at noen av alternativene er usannsynlige, hadde de vært det, burde vi ikke publisere dem. Vi kan ikke se bort fra noen. Det kan også bli over det høyeste eller under det laveste. For dette er en sannsynlighetsfordeling. Og i beste fall så er det forventningsrette framskrivninger, at det er like stor sjanse for at midtalternativet er for høyt som for at det er for lavt. I hvert fall kan vi si at framskrivningene våre ikke slår til. For det gjør ikke befolkningsframskrivninger, verken våre eller andres.

Når man i årene som kommer skal se om framskrivningene er riktige eller gale, så kan det være at politiske avgjørelser har kullkastet resultatene våre, sier Lars Østby. Foto: Hege Kristin Fosser Pedersen

– Det er vanskelig å spå, særlig om framtiden

Etter mer enn 30 år med høyt kvalifiserte gjetninger, har SSBs kvalifiserte spåkvinner og -menn uttalt seg igjen. De ser ikke bort fra at norske kvinner i 2050 kan forvente å bli 94 år gamle, at innvandrerbefolkningen er på nærmere 2 millioner personer, eller at vi da er 7,5 millioner nordmenn i alt. Hvordan kan de påstå det? Hvem trenger denne informasjonen? Samfunnsspeilet har snakket med hovedpersonene bak de ferskeste spådommene.

*Dag Ellingsen og
Hege K. Fosser Pedersen*

Statistisk sentralbyrå (SSB) la like før årsskiftet fram nye befolkningsframskrivninger. I tillegg til framskrivning av folketallet for landet som helhet og for fylker og kommuner, ble det laget en egen framskrivning av innvandrerbefolkningen. Forutsetninger og hovedresultater ble lagt fram i to separate oppslag på ssb.no (Statistisk sentralbyrå 2005a) og i tillegg ble en del bakgrunnsinformasjon omtalt i sju korte artikler i tidsskriftet *Økonomiske Analyser 6/2005* (Statistisk sentralbyrå 2005b) som kom ut på selve dagen for publisering av framskrivningene. Et omfattende tallmateriale ble dessuten lagt ut i Statistikkbanken.

Befolkningsframskrivninger har vært laget av SSB i om lag 35 år, og nye framskrivninger av befolkningen presenteres som oftest hvert tredje år. Nå er det seniorforsker Helge Brunborg og seniorrådgiver Inger Texmon som står bak de ferskeste framskrivningene. Begge to har betydelig fartstid i bransjen for befolkningsframskrivninger og i SSBs demografimiljø.

– Hvorfor er disse framskrivningene så viktige?

– Etterspørselen etter tall som viser hvordan befolkningen kan komme til å se ut i framtiden, er stor i mange deler av sentralforvaltningen. Tallene er nødvendige for planlegging på mange forskjellige samfunnsområder, som for eksempel barnehager, utdanning og omsorg for eldre. For eksempel har befolkningsframskrivningene vært et viktig bakgrunnsmateriale i studiene som ledet til forslaget om modernisering av folketrygden. Andre aktuelle eksempler er Helse- og omsorgsdepartementets arbeid med en stortingsmelding om framtidens eldreomsorg og Arbeids- og inkluderingsdepartementets kommende melding om seniorpolitikk.

– Hvordan blir framskrivningene brukt i samfunnet ellers?

– Også på fylkeskommunalt og kommunalt nivå brukes framskrivningene til planleggingsformål, men da som oftest med et noe kortere tidsperspektiv. Andre offentlige institusjoner som har ansvar for dimensjonering av offentlige tjenester, er selvfølgelig sentrale brukere, dessuten forskningsinstitusjoner, medier og bedrifter. Også SSBs egen forskningsavdeling bruker tallene i sine modeller.

– Så disse tallene har altså interesse for alle fra mannen i gata til departementene?

Dag Ellingsen er seniorrådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for leveårsstatistikk og redaktør for Samfunnsspeilet (dag.ellingsen@ssb.no).

Hege K. Fosser Pedersen er journalist i Statistisk sentralbyrå i Formidlingsavdelingen (hege.kristin.fosser.pedersen@ssb.no).

Befolkningsframskrivningen

– Det kan man si. Vi presenterer dessuten resultatene på seminarer og ulike fagkonferanser, for eksempel slike som har med aldring å gjøre. Nylig presenterte vi de nye framskrivningene for Oslo kommune. Kommunene er avhengige av tallene når de skal planlegge barnehager, skoler, eldreinstitusjoner og omsorgsboliger, sier Helge Brunborg. – Dilemmaet til kommunene når de står overfor valget om å bygge en ny skole, er hva som er det minste ondet av en skole for mye eller en for lite. Det er det ikke noe enkelt svar på. Bygger du en skole for mye er det ingen barn som lider, men ressursene kunne vært brukt på noe annet.

– *Hvor godt treffer dere på så lavt nivå som kommunene?*

– Generelt kan vi si at det er større risiko for feil jo mindre regionale enheter vi snakker om. Men på grunn av usikkerheten, lager vi alltid flere alternativer, og det er stor sannsynlighet for at utviklingen kommer til å ligge mellom høyeste og laveste anslag. I ettetid finner vi imidlertid eksempler på ganske store avvik på kommunenivå, særlig i forbindelse med store utbyggingsprosjekter eller nedleggelse. Derfor kan ikke kommunal og fylkeskommunal planlegging bare være basert på våre tall. Det finnes alternative planleggingsverktøy som brukes i kommunene der de forsøker å ta hensyn til planer om boligbygging, næringsutvikling med mer. Men vi er en viktig leverandør i planleggingen, og fordelene med vårt bidrag er at det er konsistent med nasjonale tall, sier Inger Texmon. Dessuten bidrar vi med demografiske forutsetninger (fruktbarhet og dødelighet) til bruk i alternative beregninger, der kommunene også legger inn informasjon om tilflytting basert på lokale planer.

Mye usikkerhet – rimeligvis

– *Hvor mye er eksakt vitenskap og hvor mye er kvalifiserte gjetninger?*

– Alt om framtiden er jo gjetninger basert på observerte trender, som vi forlenger framover. Vi kan for eksempel velge konstant nivå eller konstant endring. Det gjelder samtlige komponenter som inngår i beregningene, men usikkerheten er større for små kommuner enn for store, og usikkerheten er større jo lenger fram i tid vi går. Og den er større for årskullene som ennå ikke er født, enn for dem som var født da framskrivningen ble laget. Vi kan si nokså nøyaktig hvor mange 70-åringer eller 80-åringer det vil være i Norge til neste år, men i 2060 derimot... Det er avhengig av tidsperspektivet. Det pågår for øvrig en debatt om utviklingen i levealderen på lang sikt. Noen mener at vi er for optimistiske når det gjelder økningen av levealderen. Vi fikk kritikk for dette fra enkelte hold ved de forrige befolkningsframskrivningene, fordi de mente vi hadde urealistiske forventninger. Det er gjort en ny analyse nå, basert på levealderobservasjoner for 1900-2004. Analysen kom til omtrent samme resultat som forrige gang (2002). Levealderen har økt i snart 200 år og fortsetter å gjøre det. Hvis dødeligheten skal fortsette å gå ned, er det særlig for dem over 80 år, men med hvor mye og hvor raskt det vil skje er det usikkerhet om: Får helsevesenet og samfunnet bukt med de vanligste sykdommene og livsstilene som fører til at folk dør tidlig, og blir vi kvitt hjerte- og karsykdommene? Her har jo mye skjedd, men på den annen side har forekomsten av kreft økt.

– *Dere har framskrivninger ned på kommunenivå, krever ikke det mye detaljkunnskap?*

Seniorforsker Helge Brunborg og seniorrådgiver Inger Texmon. – For et par år siden forutså vi landets fødselstall til siste siffer. Men det er tilfeldig. Det vi generelt kan si, er at vi aldri vil treffe helt, sier Helge Brunborg. Foto: Hege Fossler Pedersen

– Vi vil helst ikke ha wow-opplevelser. Da kan det være at det ligger noe spesielt i tallene eller behandlingen av dem som ikke holder mål, sier Inger Texmon. Foto: Hege Kristin Fosser Pedersen

– Vi har ikke informasjon om arbeidsmarkedet, boligbygging eller bedrifter som blir opprettet eller nedlagt. Det ligger ikke innenfor dette prosjektets rammer å samle inn slik informasjon. Dette betyr at brukere, som politikere og byråkrater, ser hvordan det går hvis forutsetningene for flytting inn og ut av deres kommune ikke endres. Et alternativ vi bruker en del, og jeg tror kommunene også gjør det, er å forutsette at det ikke er noen flyttinger mellom kommunene, og heller ikke noen inn- og utvandring til landet. Hva skjer da? Da ser man hvordan framtidige fødsler og dødsfall vil bidra til befolkningsutviklingen.

– *Hva med store regionale hendelser som for eksempel ny hovedflyplass på Gardermoen og Snøhvit-utbyggingen?*

– Da storflyplassen på Gardermoen ble åpnet høsten 1998, var ikke tilflyttingen til Øvre Romerike kommet skikkelig i gang. I 1999-framskrivningen, der vi baserte oss på flytterater fra årene før, ble våre tall for lave. Men neste gang fikk vi med den sterke innflyttingen i årene rundt årtusenskiftet, og da var spørsmålet: Skulle vi forlenge den høye veksten? Når det er gjort, medfører det et resultat med høy vekst på Øvre Romerike i mange år framover. Muligens er den langsiktige veksten overvurdert. Dette er eksempel på at vi noen ganger kan ligge i etterkant av utviklingen, men vi kan ikke gjøre annet enn å se på fortiden og lære av den.

Ingen brølere

– *Vi har snakket litt om tidligere framskrivninger. Er det noen inertiere, eller noen brølere?*

– For et par år siden forutså vi landets fødselstall til siste siffer. Men det er tilfeldig. Det vi generelt kan si, er at vi aldri vil treffe helt, sier Helge Brunborg. – Det er noen generelle ting man kan si om de feil man har gjort. Vi har en tendens til å være konservative i våre valg av forutsetninger, sånn at de beregningene vi lagde på 1970-, 1980- og 1990-tallet, undervurderte ofte de endringene som kom, for eksempel økningen i innvandringsnivået, sier Inger Texmon.

Makt? Vi?

– *Ligger det mye makt i å lage disse framskrivningene?*

– Det har jeg ikke tenkt på, men vi har nok en ganske stor innflytelse, ja. Selv om jeg ofte opplever at folk overvurderer hvor sikre vi er på konklusjonen. Mange brukere vil helst ha *ett* svar på hvordan utviklingen vil bli framover og tar dermed tallene for mer god fisk enn vi er villige til å underskrive på. For vi er jo klar over usikkerheten, og understreker at de nettopp derfor må bruke flere alternativer, sier Brunborg. – Vi har en tradisjon for å formidle at dette er beregninger laget på visse forutsetninger. Vi skiller jo mellom framskrivning og prognose, og prognoser, *forecast* på engelsk, det er det man regner som den mest sannsynlige utviklingen framover. Det er en slags værmelding, de kommer jo bare med det mest sannsynlige. I USA sier de jo ofte at det er 20 prosent sannsynlighet for regn i morgen, og det at vi velger forskjellige alternativer, lav og høy, for de forskjellige komponentene, og kombinerer disse, det er en måte å ta hensyn til usikkerheten på.

– *Er dere redde for misbruk av framskrivningene?*

– Nei, men vi prøver å bidra til at dette blir brukt på en edruelig måte. Et eksempel på det skjedde i forbindelse med pensjonskommisjonen som hadde basert seg i for stor grad på ett alternativ i sin første rapport. Etter innspill fra SSB ble det lagt mer vekt på usikkerheten i befolkningsutviklingen i hovedrapporten.

De store barneflokkenes tid er forbi

– Dere er prinsipielt bakoverskuende, er dere ikke det?

– Vi skuer framover, men vi kan ikke gjøre annet enn å legge fortiden til grunn. Vi har lange tidsserier, men hvordan vil det gå? Det er som når du er på fjellet og så stopper du og ser framover, så langt har jeg igjen, og så langt har jeg gått, og hvor lang tid vil jeg bruke på resten av turen?

I valget av forutsetninger legges det på noen områder (dødelighet) vekt på resultatene av statistiske modeller, det vil si en nokså mekanisk framgangs-måte for å beskrive utviklingen over tid. Når vi velger en slik trendforlengelse, er det fordi utviklingen over tid stort sett har gått i samme retning mot økende levealder. Livsstil og utviklingen i medisinsk vitenskap gjør det usannsynlig at dette skal reverseres, slik at dødeligheten øker eller går tilbake til tidligere nivåer. Epidemier, katastrofer og kriser kan riktignok føre til midlertidig tilbakegang, men det vil være unntaket.

Når det gjelder fruktbarhetsutviklingen, anser vi det for sannsynlig at de samlede fruktbarhetstallene (SFT) på lang sikt vil ligge litt over eller litt under dagens nivå (1,8), det vil si mellom 1,4 og 2,2. Vi skal ikke gå så veldig langt tilbake før SFT var på 2,5 barn (1970). Her legger vi vekt på vår forståelse av endringene som har skjedd i den nære fortid, at det har skjedd irreversible prosesser som gjør at kvinnene ikke vil føde så mange barn lenger. Vi tror blant annet ikke at folk vil slutte å bruke effektiv prevensjon som gjør at de kan bestemme når de vil ha barn.

Vi holder det også for usannsynlig at Norge skal gå tilbake til å bli et land uten innvandringsoverskudd, slik det var på 1960-tallet. Det er lite realistisk at Norge kan stenge grensene, vi lever i et globalt samfunn og har forpliktelser til å ta imot folk som trenger tilflukt her. Det er også mange nordmenn som reiser eller tar utdanning i utlandet og finner seg partnere i andre land. Vi har fri innreise og fri oppholdstillatelse i Norge for borgere fra andre nordiske land og Norge er en del av arbeidsmarkedet for alle 25 medlemmer av EU. Vi kan ikke stenge grensene, og dermed er det mye som ikke kan vende tilbake til det som var, det er irreversibelt. Alt i alt kan man ikke bare ha en statistisk, mekanisk analyse for å se hvordan det vil gå framover, men vi må tenke som samfunnsvitere og bruke hodet når vi lager framskrivninger, sier Helge Brunborg.

Må befolkningen vokse?

– Hvorfor er det så viktig å opprettholde befolkningen på dette nivået eller helst øke den?

– Alle kommuner vil ha befolkningsvekst. Ikke alt for høy, men de vil ikke ha nedgang for da blir det ressurser til overs: Boliger og kommunale institusjoner blir for eksempel stående tomme. På globalt nivå vil alle ha nullvekst, eller kanskje en viss nedgang. På landsnivå vil vel de fleste ha en svak vekst, eller kanskje nullvekst på lang sikt. Men veksten er ikke så viktig som det den medfører av endring i aldersfordelingen, det er disse prosessene som går hånd

– Alt i alt kan man ikke bare ha en statistisk, mekanisk analyse for å se hvordan det vil gå framover, men vi må tenke som samfunnsvitere og bruke hodet når vi lager framskrivninger, sier Helge Brunborg.
Foto: Hege Kristin Fosser Pedersen

i hånd med vekst. Hvis folketallet synker, så får du en eldre befolkning. Så det er det viktigste, ikke folketallet i seg selv. Det er forsørgelsesbyrden som teller, forholdet mellom dem som må forsørges og dem som er yrkesaktive.

Skal ikke ha "wow"-opplevelser

– Var det noen funn som overrasket dere i den siste framskrivningen?

– Ikke på det nasjonale plan. Når det gjelder innvanderframskrivningen, så var det så klart det. Det er jo en type beregning vi ikke har noen erfaring med.

– Var det ingen "wow"-opplevelser?

– Nei, vi vil helst ikke ha "wow"-opplevelser. Da kan det være at det ligger noe spesielt i tallene eller behandlingen av dem som ikke holder mål. Dersom det har skjedd en grenseregulering eller liknende som gjør at det har blitt et brudd i befolkningsutviklingen for en kommune, må vi være påpasselige og få med dette, slik at vi ikke framskriver en vekst eller nedgang som er kunstig stor. Andre fenomener som vi har kompensert for, var den midlertidige, men registrerte bosettingen av asylsøkere i små fjellbygder rundt 1990. Da fikk man en kunstig høy vekst i noen kommuner, som det ville vært feil å fortsette i framskrivningene den gang.

– Dere tror jo ikke alle vil bosette seg der?

– Nei. Ifølge framskrivningen blir det nedgang i folketallet i mange innlandskommuner og i mange kommuner på kysten av Nord-Norge, slik det også har vært i årene vi har bak oss. Den sterkeste veksten finner vi i kommuner rundt Oslo og Bergen. Når det gjelder Finnmark, er det et fåtall av kommunene som vil få vekst framover ifølge våre beregninger. Blant dem er skolesenteret Alta. At også Hammerfest er blant vekstkommunene, er jo rimelig ut fra den aktiviteten som har vært på Melkøya de siste årene. Når det gjelder Finnmark og Nord-Norge ellers, kan det tenkes at en opptrapping innenfor oljeindustrien vil gi grunnlag for større tilflytting og mindre fraflytting enn det som ligger inne i beregningene som vi har laget nå. På et så tidlig tidspunkt, før noen politiske beslutninger er tatt, har vi ikke grunnlag for å lage konkrete forutsetninger om dette.

Referanser

Statistisk sentralbyrå (2005a): <http://www.ssb.no/emner/02/03/folkfram/>

Statistisk sentralbyrå (2005b): Økonomiske analyser 6/2005, <http://www.ssb.no/oa/>

Aldring og eldrebølge: Kan kvinnene forvente å bli 93-94 år gamle?

Det kan høres mye ut, og er da også vårt høyeste anslag for forventet levealder i 2060. Mennene antas å leve 5-6 år kortere også da.

Høy forventet levealder og flere store fødselskull rundt midten av forrige århundre gjør at vi snakker om en eldrebølge. Men den kommer ikke for alvor før rundt 2013. Antall personer over 67 år sank fra en topp på 620 000 i 1995 til drøye 600 000 i 2005, fordi det var de små fødselskullene fra 1930-årene som nå er blitt pensjonister. Deretter vil tallet på personer 67 og eldre vokse raskt, til mellom 1,1 og 1,6 millioner i 2060 – omtrent dobbelt så mange som i dag.

Innenlands mobilitet: Vil alle flytte til Oslo?

Nei, men tendensen er at stadig flere flytter til sentrale strøk når de er unge, og mange fortsetter å bo sentralt også etter at de har fått barn. Dersom den innenlandske mobiliteten holder seg nær samme nivå som i perioden 2000-2004, vil folketallet gå ned i nesten halvparten av landets kommuner. Enda flere kommuner vil oppleve befolkningsnedgang dersom den innenlandske mobiliteten øker. Nedgangen blir særlig stor i de minst sentrale kommunene.

7,5 millioner nordmenn i 2050? Ingen befolkningsvekst uten innvandring

Framskrivningene blir denne gang ført helt fram til 2060. De viser at folketallet sannsynligvis vil fortsette å stige de neste 55 årene – fra 4,6 millioner i 2005 til mellom 4,8 og 7,5 millioner i 2060. Den viktigste årsaken til veksten er forventninger om høy innvandring i årene som kommer. Fruktbarhetsnivået på 1,8 barn per kvinne er høyt i europeisk sammenheng, men ligger likevel under det som skal til for å unngå befolkningsnedgang på lang sikt. Høy nettoinnvandring vil kompensere for dette. Om vi får en situasjon med synkende fruktbarhet og en nettoinnvandring på 9 000 eller lavere per år, vil veksten stoppe. Folketallet vil da nå en topp på 5 millioner i 2045 og deretter synke svakt.

Få indikasjoner på økt arbeidspress generelt i arbeidslivet

Levekårsundersøkelsen med arbeidsmiljø som tema har flere spørsmål som skal fange opp om presset i arbeidslivet øker. I motsetning til den allmenne oppfatning viser ikke våre resultater noen klar økning i perioden 1996 til 2003.

I denne artikkelen skal vi se nærmere på utviklingen i arbeidsmengde og forsøke å se dette i sammenheng med arbeidspress. Vi har både studert tall fra arbeidskraftundersøkelsen (AKU) og levekårsundersøkelsen for å si noe om utviklingen i arbeidsmengde. Levekårsundersøkelsen benyttes for å se på utviklingen i arbeidspress. Har arbeidspresset blitt større eller mindre – og henger eventuell økt arbeidsmengde sammen med økt arbeidspress? Til sist i artikkelen ser vi nærmere på variablene som benyttes for å definere arbeidspress, og vi forsøker å si noe om hvor gode mål vi har på dette fenomenet.

Antall heltidssysselsatte har økt siste år og overtidsandelen har holdt seg stabil

Utviklingen i antall heltidssysselsatte, overtidsarbeid og avtalt arbeidstid er ulike måter å beskrive utvikling i arbeidsmengde på.

Ifølge tall fra AKU har antallet sysselsatte med avtalt ukentlig arbeidstid på 37 timer eller mer i 4. kvartal 2005 økt med 47 000 fra året før, mens tallet på deltidssysselsatte gikk ned med 21 000. Arbeidsledigheten har også gått ned i perioden (SSB 2006). Hvis vi ser på utviklingen fra 1996 og fram til i dag, økte andelen *heltidssysselsatte* noe fra 1996 til 2000. Deretter gikk andelen noe ned fra 2000 til 2004, mens den gikk litt opp igjen i 2005. Økningen fra 2004 til 2005 er svært liten og derfor usikker, og det er dermed også usikkert om dette er noen ny trend (se figur 1).

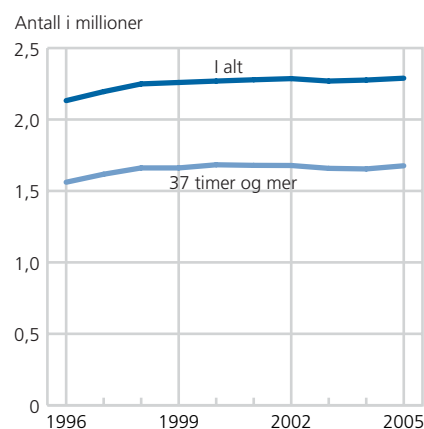
AKU viser også at 21 prosent av de heltidsansatte arbeidet *overtid* i 2. kvartal 2005. Andelen var 24 prosent for menn og 17 prosent for kvinner (se figur 2). Andelen heltidsansatte med overtid har holdt seg relativt stabil fra 2001 til 2005, både for kvinner og menn (SSB 2005). Med overtid menes her arbeidstid utover avtalt arbeidstid for heltidsansatte, utført i løpet av en spesifisert uke.

Levekårsundersøkelsen måler også arbeidsmengde, og måler *ukentlig arbeidstid i hovedyrket*, inkludert betalte overtidstimer og ekstraarbeid hjemme i forbindelse med arbeidet. Levekårsundersøkelsen måler altså total arbeidsmengde i hovedyrke, og får fram på en annen måte enn AKU de som har lange arbeidsuker. Har arbeidsmengden økt, hvis man måler det ved hjelp av mål fra levekårsundersøkelsen?

Figur 3 viser at andelen som jobber under 40 timer i uka har økt noe fra 2000 til 2003, og andelen som jobber 40-54 timer i uka har gått tilsvarende ned. Forskjellene er så små at de ikke er statistisk sikre. Andelen personer med ei arbeidsuke på 55 timer eller mer har holdt seg stabil på 5 prosent. Det er flere menn enn kvinner som jobber lange dager. Hovedinntrykket for

Elisabeth Rønning

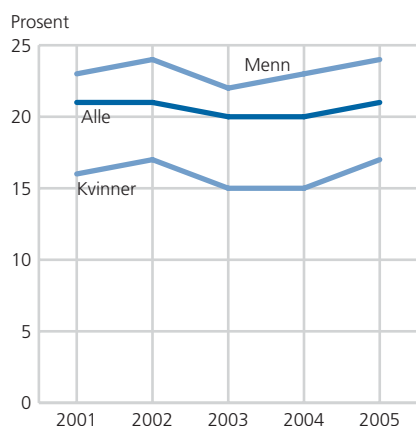
Figur 1. Sysselsatte 16-74 år (AKU) i millioner personer, etter arbeidstid. 1996-2005

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene (AKU), Statistisk sentralbyrå.

Elisabeth Rønning er statistikkrådgiver i Statistisk sentralbyrå, Seksjon for levekårsstatistikk (elisabeth.ronning@ssb.no).

Figur 2. Heltidsansatte med overtid (AKU), 2001-2005. Prosent¹

¹ Tallene er korrigeret for påskeuken.

Kilde: Arbeidskraftundersøkelsene (AKU) 2. kvartal, Statistisk sentralbyrå.

begge kjønn er stabilitet i arbeidsmengden, målt som ukentlig arbeidstid i perioden vi har undersøkt.

Totalt sett viser disse dataene et relativt stabilt bilde av de sysselsattes arbeidsmengde. Vi kan i hvert fall ikke se en entydig trend mot lengre arbeidsdager. Men har arbeidet innenfor de timene man jobber blitt tøffere, har arbeidspresset blitt større?

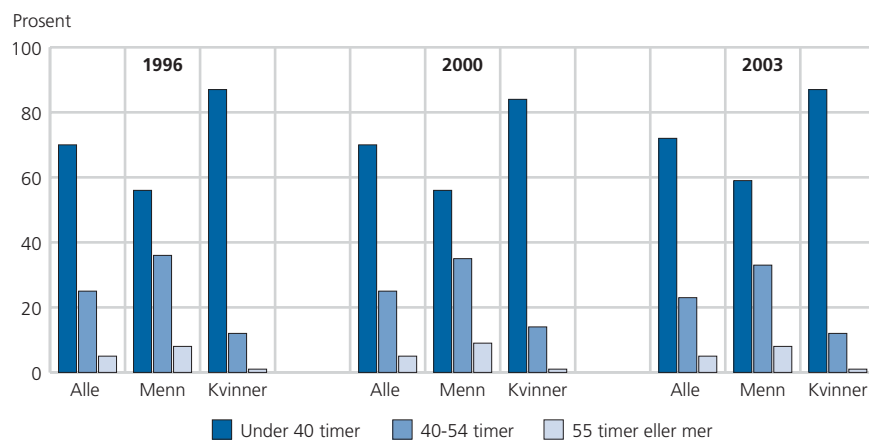
Antall *heltidsansatte* er definert ut fra avtalt arbeidstid, som er det antall arbeidstimer per uke som den ansatte, ifølge arbeidskontrakten, skal være på arbeid. Eventuelt fravær fra arbeidet på grunn av sykdom, ferie eller lignende skal ikke trekkes fra i avtalt arbeidstid, og overtid skal ikke medregnes hvis denne ikke er fast avtalt. Arbeidstid på 37 timer og over er heltid, samt arbeidstid mellom 32-36 timer hvor intervjupersonen bekrefter at dette utgjør heltid i vedkommendes yrke. Tall på *overtid* er definert som arbeidstid utover avtalt arbeidstid for heltidsansatte, utført i løpet av en spesifisert uke. *Arbeidstid fra levekårsundersøkelsen* gir tall for ukentlig arbeidstid i hovedyrket, inkludert betalte overtidstimer og ekstraarbeid hjemme i forbindelse med arbeidet.

Et tøffere arbeidsliv?

Både internasjonalt og i Norge har det lenge vært snakk om at arbeidslivet er i endring og at arbeidslivet er blitt tøffere. Ser vi utslag av disse tendensene når vi studerer utviklingstrekkene i levekårsundersøkelsen med arbeidsmiljø som tema? Ved å ta for seg en liten del av et fenomen som kan studeres på flere måter, kan vi gi et bidrag til debatten rundt fenomenet tøffere arbeidsliv og mer arbeidspres.

Ved at man stiller samme spørsmål over flere år kan man si noe om utvikling over tid. Dette er noe av fordelene med levekårsundersøkelsen som stiller et sett av spørsmål om arbeidsmiljø hvert tredje år. Men hva er egentlig arbeidspres og hvordan skal vi måle det? Med arbeidspres mener vi i denne artikkelen ulike krav i arbeidet som går på opplevelse av tidspress, effektivitet, tempo og arbeidsmengde. Livekårsundersøkelsene 1996, 2000 og 2003 har tre spørsmål som vi mener kan si noe om arbeidspres og utvikling på dette området.

Figur 3. Andel personer med ulike typer arbeidstid. 1996, 2000 og 2003. Prosent

Kilde: Livekårsundersøkelsene 1996, 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

- Opplevelse av tid til å utføre arbeidet på en skikkelig måte.
- Tilfredshet/utilfredshet med arbeidsmengden i jobben – med oppfølgingsspørsmål om utilfredsheten skyldes for stor arbeidsmengde.
- I hvor stor grad man selv kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo. Dette er ikke noe direkte mål på arbeidspres, men vi antar at stor grad av selvbestemmelse på dette området gjør det lettere å takle stort arbeidspres.

Er det flere som opplever at de ikke har tid til å utføre arbeidet på en skikkelig måte, er det flere som er utilfreds på grunn av for stor arbeidsmengde, og er det færre som kan bestemme over tidsfrister og eget arbeidstempo i perioden vi har undersøkt dette? I tillegg til disse spørsmålene vil vi til sist trekke fram et spørsmål som ble stilt i Arbeidsmiljøundersøkelsen 1989 og 1993 og Levekårsundersøkelsen 1996, som sier noe om andelen som mesteparten av tiden (minst halvparten av tiden) har så stor arbeidsmengde at de ikke har tid til å snakke om eller tenke på annet enn arbeidet.

Ikke større arbeidspress generelt

Når vi studerer fenomenet ved hjelp av indikatorene fra levekårsundersøkelsen, har det ikke skjedd noen utvikling i retning av større arbeidspress hvis vi ser på alle yrkesaktive under ett (se tabell 1). Nær en av tre opplever at de vanligvis ikke har tid til å utføre arbeidet skikkelig i 2003, og dette er omtrent like mange som i 1996. Mens andelen menn som opplever at de ikke har tid til å utføre arbeidet skikkelig, har gått noe ned, er dette forholdet stabilt for kvinner. Flere kvinner enn menn opplever i 2003 at de ikke har tid til å utføre arbeidet skikkelig. Det kan se ut som om trenden blant kvinner er at

Tabell 1. Indikatorer på arbeidspress. 1996, 2000 og 2003. Prosent

	Arbeidsmengde, selvstyring og variasjon								
	1996			2000			2003		
	Begge kjønn	Menn	Kvinner	Begge kjønn	Menn	Kvinner	Begge kjønn	Menn	Kvinner
Ikke tid til å utføre arbeidet skikkelig (passer svært godt eller godt)									
Alder i alt	31	29	33	33	33	33	30	27	32
16-24 år	24	18	29	25	26	25	19	19	19
25-44 år	32	33	32	33	33	34	31	28	35
45-66 år	32	27	37	34	34	34	31	28	33
Svært el. ganske utilfreds med arbeidsmengden									
Alder i alt	17	15	20	13	12	15	12	11	12
16-24 år	14	12	15	8	9	7	6	6	5
25-44 år	18	16	21	14	13	16	13	11	15
45-66 år	17	15	20	14	11	17	12	13	11
Utilfreds pga. for stor arbeidsmengde									
Alder i alt	:	:	:	10	8	11	9	8	10
16-24 år	:	:	:	4	4	5	2	2	3
25-44 år	:	:	:	10	9	11	10	9	12
45-66 år	:	:	:	11	9	13	9	9	9
Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad									
Alder i alt	25	29	21	29	31	26	28	29	26
16-24 år	24	30	18	25	24	26	21	16	26
25-44 år	23	25	20	27	30	24	27	29	24
45-66 år	30	35	24	32	35	29	31	33	28
Antall sysselsatte som svarte									
Alder i alt	2 135	1 107	1 028	2 536	1 318	1 218	2 561	1 324	1 237
16-24 år	243	119	124	296	147	149	280	140	140
25-44 år	1 178	607	571	1 293	665	628	1 285	642	643
45-66 år	714	381	333	947	506	441	996	542	454

Kilde: Levekårsundersøkelsene 1996, 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

Tabell 2. Indikatorer på arbeidspress, etter yrke. 2000 og 2003. Prosent

	2000				
	Ikke tid til å utføre arbeidet skikkelig	Utilfreds med arbeidsmengden i jobben	Utilfreds pga. for stor arbeidsmengde	Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad	Antall sysselsatte som svarte
I alt	33	13	10	29	2536
Pedagogisk arbeid	46	18	12	22	173
Sykepleie	44	19	15	24	121
Administrative ledere og politikere	40	19	16	38	231
Akademiske yrker	30	14	12	22	284
Høyskoleyrker	30	12	9	27	380
Kontoryrker	28	11	7	27	213
Salgs- og serviceyrker	30	12	9	32	477
Bønder, fiskere o.l.	34	22	11	55	86
Håndverkere	30	8	7	28	254
Operatører, sjåførere o.l. ...	34	13	9	23	164
Andre yrker	30	11	5	37	153
	2003				
	Ikke tid til å utføre arbeidet skikkelig	Utilfreds med arbeidsmengden i jobben	Utilfreds pga. for stor arbeidsmengde	Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad	Antall sysselsatte som svarte
I alt	30	12	9	28	2561
Pedagogisk arbeid	39	13	10	24	200
Sykepleie	40	18	15	26	117
Administrative ledere og politikere	32	14	12	37	223
Akademiske yrker	27	12	10	21	289
Høyskoleyrker	29	12	10	29	371
Kontoryrker	24	15	11	23	179
Salgs- og serviceyrker	32	10	7	27	518
Bønder, fiskere o.l.	10	16	12	40	75
Håndverkere	27	8	6	25	258
Operatører, sjåførere o.l. ...	21	12	6	29	199
Andre yrker	32	8	6	35	132

Kilde: Levekårsundersøkelsene 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

det blant de yngste, i alderen 16-24 år og de eldste, i alderen 45-66 år, er færre i perioden som opplever at de ikke har tid til å utføre arbeidet på en skikkelig måte, mens det blant kvinner i alderen 25-44 år er like mange i 2003 som i 1996 som ikke har tid til å utføre arbeidet på en skikkelig måte. Tallene for de yngste og eldste kvinnene er imidlertid ikke statistisk sikre.

12 prosent er svært eller ganske *utilfreds med arbeidsmengden sin*. 17 prosent var det i 1996. Det er like mange kvinner og menn som er utilfredse i 2003, men det er blant kvinner reduksjonen har vært størst i perioden, og da blant de yngste og eldste kvinnene. Av alle sysselsatte er en av ti utilfreds på grunn av *for stor arbeidsmengde*. Det er ingen økning fra tidligere år her, og det er små kjønnsforskjeller på dette området.

Mens 25 prosent svarte at de selv i høy grad kunne *bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo* i 1996, er det 28 prosent som svarte dette i 2003. Det er ikke statistisk sikre forskjeller mellom menn og kvinner her, men vi ser at flere kvinner har fått selvbestemmelse på dette området fra 1996 til 2003, mens menns grad av selvbestemmelse har holdt seg mer stabil. Det er en sammenheng mellom grad av selvbestemmelse og alder; jo eldre man er, jo mer bestemmer man selv over tidsfrister og eget arbeidstempo.

Vi ser altså at det ikke har skjedd noen utvikling i retning av større arbeidspress hvis vi ser på alle yrkesaktive under ett. Flere kvinner enn menn opplever

i 2003 at de ikke har tid til å utføre arbeidet skikkelig, og det kan se ut som om kvinner i alderen 25-44 år skiller seg noe ut ved å i størst grad oppleve å ikke ha tid til å utføre arbeidet skikkelig, og i minst grad bestemme selv over tidsfrister og eget arbeidstempo. Tallene er imidlertid ikke statistisk sikre, og det gjenstår å se om dette er en trend. Andel sysselsatte i aldersgruppen 45-66 år har økt i perioden 1996 til 2003, fra 34 til 38 prosent, mens andelen i alderen 25-44 år har sunket tilsvarende fra 55 til 51 prosent. Hvis det er færre med stort arbeidspress blant de eldste, ville dette kunne forklare noe av stabiliteten, men tabell 1 viser at det ikke er store forskjeller mellom de eldste og de i alderen 25-44 år når det gjelder disse forholdene.

Relativt stabilt også i ulike yrker og næringer

Er det kanskje noen få yrker eller næringer som har vært utsatt for et større arbeidspress? Tabell 2 viser forskjeller mellom yrker. Vi ser at det er stabilitet eller nedgang fra 2000 til 2003 innenfor nesten alle yrkesfelt i andelen som svarer at de *ikke har tid til å utføre arbeidet på en skikkelig måte*¹. Bare salgs- og serviceyrker og yrker uten krav til utdanning har en motsatt trend, altså en økning, men trenden er ikke statistisk sikker.

Også på spørsmål om man er *utilfreds med arbeidsmengden i jobben* er bildet stabilt eller at færre er utilfredse. Kontoryrker skiller seg ut, der vi ser en liten økning i andel utilfredse, men heller ikke denne økningen er statistisk sikker.

På spørsmål om man kan *bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo*, skiller kontoryrker og salgs- og serviceyrker seg ut ved i større grad enn andre yrkesgrupper å svare at de bestemmer mindre i 2003 enn i 2000. Tendensen er den samme i yrkesgruppen bønder og fiskere, men her er utvalget så lite at vi ikke kan si at nedgangen i selvbestemmelse er sikker.

For å oppsummere er det generelle bildet av arbeidspress i perioden 2000 til 2003 at det har vært stabilt eller en liten nedgang i de fleste yrker. Kontoryrker og salgs- og serviceyrker er de eneste yrkesgruppene som skiller seg noe ut og muligens kan sies å være omfattet av noe mer arbeidspress.

Tabell 3 viser forskjeller mellom næringer. Vi ser at det i 2003 er flest som opplever å *ikke ha tid til å utføre arbeidet skikkelig* innenfor næringene undervisning og helse- og sosialsektoren. Fra 1996 til 2003 er det en signifikant økning innenfor helse- og sosialtjenester, mens næringen undervisning i hele perioden har ligget på et høyt nivå. For primærnæringene var det en sterk stigning fra 1996 til 2000,

Tabell 3. Indikatorer på arbeidspress, etter næring. 1996, 2000 og 2003. Prosent

	1996				
	Ikke tid til å utføre arbeidet skikkelig	Utilfreds med arbeidsmengden i jobben	Utilfreds pga. for stor arbeidsmengde	Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad	Antall sysselsatte som svarte
I alt	31	17	:	25	2135
Primærnæring	26	18	:	26	156
Bergverk, kraft, annet	23	4	:	28	50
Industri	31	16	:	26	274
Bygg og anlegg	30	9	:	24	106
Varehandel	28	16	:	34	337
Hotell- og restaurant	30	18	:	21	52
Transport og kommunikasjon	37	17	:	20	156
Finansiell tjenesteyting	26	10	:	24	209
Offentlig forvaltning	30	19	:	24	152
Undervisning	38	30	:	22	166
Helse- og sosialtjenester ..	35	24	:	20	395
Annen tjenesteyting	27	11	:	34	82
	2000				
	Ikke tid til å utføre arbeidet skikkelig	Utilfreds med arbeidsmengden i jobben	Utilfreds pga. for stor arbeidsmengde	Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad	Antall sysselsatte som svarte
I alt	33	13	10	29	2 528
Primærnæring	43	18	9	42	109
Bergverk, kraft, annet	39	10	10	41	71
Industri	28	7	5	27	293
Bygg og anlegg	35	6	4	26	147
Varehandel	29	13	10	37	361
Hotell- og restaurant	30	15	11	38	62
Transport og kommunikasjon	33	17	10	28	189
Finansiell tjenesteyting	27	12	9	26	306
Offentlig forvaltning	35	18	13	20	180
Undervisning	38	16	12	25	252
Helse- og sosialtjenester ..	37	17	13	27	459
Annen tjenesteyting	23	7	6	30	99
	2003				
	Ikke tid til å utføre arbeidet skikkelig	Utilfreds med arbeidsmengden i jobben	Utilfreds pga. for stor arbeidsmengde	Kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, i høy grad	Antall sysselsatte som svarte
I alt	30	12	9	28	2 557
Primærnæring	16	16	12	35	87
Bergverk, kraft, annet	30	11	8	20	68
Industri	22	8	5	28	309
Bygg og anlegg	33	7	5	26	160
Varehandel	22	8	6	32	342
Hotell- og restaurant	25	13	12	30	67
Transport og kommunikasjon	29	18	12	26	172
Finansiell tjenesteyting	26	10	7	26	312
Offentlig forvaltning	32	10	9	29	183
Undervisning	36	15	11	23	277
Helse- og sosialtjenester ..	40	16	14	26	496
Annen tjenesteyting	22	9	5	32	84

Kilde: Levekårsundersøkelsene 2000 og 2003, Statistisk sentralbyrå.

men andelen sank deretter betraktelig, men på grunn av små basistall er det bare endringen fra 1996 til 2000 som er signifikant. For de fleste næringer har det vært relativt stabilt eller en nedgang.

Det generelle bildet av opplevelse av *utilfredshet med arbeidsmengden i jobben* er en nedgang fra 1996 til 2000 og deretter stabilitet. Dette gjelder de fleste næringer. For næringene varehandel og offentlig forvaltning har utilfredsheten med arbeidsmengden også gått ned fra 2000 til 2003.

Det har vært en liten økning i andelen som kan *bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo* fra 1996 til 2000, men deretter stabilitet. Innenfor næringen bergverk, kraft og annet økte andelen mye fra 1996 til 2000, for deretter å synke igjen i 2003. Der er det altså færre i 2003 enn i 2000 som opplever at de kan bestemme selv. For offentlig forvaltning har mønsteret vært motsatt, og flere opplever at de kan bestemme selv i 2003 enn i 2000. Ellers er trenden at selvbestemmelsen i mange næringer økte fra 1996 til 2000, men at den deretter har flatet ut eller gått ned.

I materialet vårt ser vi altså ikke noen generelle trender i form av økt arbeidspress i de fleste næringer. Utvalgsstørrelsen i levekårsundersøkelsene gjør at vi ikke har mulighet til å gå mer detaljert inn i ulike yrker, se på kjønnsforskjeller, forskjeller i arbeidstilknytning eller andre mer detaljerte forhold som kanskje ville gitt et annet bilde av utviklingen i arbeidspress.

Et annet mål på arbeidspress, som ble brukt i arbeidsmiljøundersøkelsene i 1989 og 1993 og levekårsundersøkelsen i 1996, viste en annen trend. Fra 1989 til 1996 økte andelen blant ansatte menn som mesteparten av tiden ("*mer enn halvparten av tiden*") har *så stor arbeidsmengde at de ikke har tid til å snakke om eller tenke på annet enn arbeid* fra 29 til 43 prosent, blant ansatte kvinner fra 35 til 44 prosent (Bø og Hugaas Molden 2000). Samtidig tydet ikke de gamle levekårsundersøkelsene fra 1980, 1991 og 1995 på at det var flere som opplevde stort arbeidspress eller stress i arbeidet i løpet av 1980-tallet eller første del av 1990-tallet. Både i 1980, 1991 og i 1995 svarte bare en av ti sysselsatte at de hadde en *oppjaget og masete arbeidssituasjon* mesteparten av tiden, noen flere menn enn kvinner (Bø og Hugaas Molden 2000).

Gode nok mål?

Indikatorene fra levekårsundersøkelsen 1996-2003 tyder ikke på at arbeidslivet oppleves tøffere nå enn før for arbeidstakere generelt. Vi ser imidlertid tendenser til at yrkesgruppene kontoryrker og salgs- og serviceyrker og næringen helse- og sosialtjenester slår ut på enkeltindikatorer på økt arbeidspress. Samtidig ser vi at mål fra Arbeidsmiljøundersøkelsene og de gamle levekårsundersøkelsene spriker i forhold til om vi på slutten av 1980-tallet og begynnelsen av 1990-tallet kunne se tendenser til økt arbeidspress generelt i arbeidslivet.

Hvis vi ser nærmere på indikatorene fra levekårsundersøkelsene 1996-2003, forventer vi en sammenheng mellom det å vanligvis ikke ha tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte, og det å i liten grad selv kunne bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo. Hvis man i høy grad kan bestemme tidsfrister og eget arbeidstempo selv, bør man også i stor grad ha tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte. Samtidig er dette vanskelige fe-

nomener å fange opp, og vi vet ikke hvordan intervjupersonene tenker når de svarer på spørsmålene.

Hva fanger vi opp ved hjelp av indikatorene våre? Fanger vi opp reelle stabile trekk i arbeidslivet, eller tilpasser man seg et tøffere arbeidspress over tid? Skyldes stabiliteten at økt arbeidspress er blitt normalisert og noe som arbeidstakere ikke reflekterer over, fordi det er slik arbeidshverdagen er? Dette kan ikke vår undersøkelse svare på. Men vi kan forsøke å reflektere over hvordan spørsmålene om arbeidspress oppfattes og tolkes, og se hvordan spørsmålene korrelerer med hverandre.

Når vi spør om hvor godt beskrivelsen om at det *vanligvis ikke er tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte*, passer på ens nåværende jobb, kan kanskje spørsmålet fange opp mer enn faktisk tid til arbeidsoppgavene. Individuelle forskjeller spiller nok inn her. Noen personer er mer omstendelige enn andre og trenger mye tid for å føle at jobben er gjort skikkelig, mens andre ikke trenger like lang tid for å si at jobben er skikkelig utført. Likevel er det vanskelig å forklare hvordan dette kan føre til forskjeller mellom yrkes- og næringsgrupper eller endringer over tid. Spørsmålet om tid til å utføre arbeidet på en skikkelig måte kan kanskje også slå forskjellig ut avhengig av hvor klare kvalitetskriteriene i jobben er. Jo klarere kvalitetskriterier, jo lettere er det å svare på om man gjør jobben skikkelig. Dette vil kunne gi mer utslag på forskjeller mellom yrker og næringer.

Tabell 4 viser en sammenheng mellom et mål for arbeidspress og selvbestemmelse av arbeidstempo, men sammenhengen er på langt nær perfekt. 76 prosent av dem med *høy grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo* svarer at det passer mindre godt eller dårlig at de vanligvis ikke har *tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte*, det vil si at arbeidspresset ikke er for stort etter dette målet. Denne sammenhengen taler i hvert fall ikke imot at dette faktisk måler reelt arbeidspress. Samtidig er det også en av fire med høy grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo som svarer at det passer svært godt eller godt at de ikke har tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte. Hva skyldes dette? I yrker der det generelt er stort arbeidspress, kan kanskje forventninger om effektivitet gjøre at man tar på seg for mange oppgaver, noe som fører til at man til tross for høy grad av selvbestemmelse ikke har tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte.

Spørsmål om hvor *fornøyd man er med arbeidsmengden i jobben* sin bør være greit å svare på. Men andre faktorer i arbeidsmiljøet, om man trives eller mistrives generelt, og personlighet kan nok også spille inn her. Vi følger opp dette spørsmålet med et spørsmål om hva man eventuelt er misfornøyd med – om man har for mye å gjøre, for lite å gjøre, om arbeidsmengden varierer alt for mye i løpet av arbeidsdagen eller om det er andre ting. Vi vil forvente at det er en sammenheng mellom å svare at man er misfornøyd fordi man har

Tabell 4. Grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo i forhold til målet på grad av arbeidspress. 2003. Prosent

	Arbeidspress: hvor godt passer det at man vanligvis ikke har tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte?				
	Svært godt	Godt	Mindre godt	Dårlig	Prosent
Kan selv bestemme tidsfrister og arbeidstempo					
Høy grad av selvbestemmelse	7	17	27	49	100
Noen grad av selvbestemmelse	5	24	33	39	100
Liten grad av selvbestemmelse	11	24	29	36	100
Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003.					

Tabell 5. Grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo i forhold til et mål på grad av arbeidspress. 2003. Prosent

	Kan selv bestemme tidsfrister og arbeidstempo		
	I høy grad	I noen grad	I liten grad
Fornøyd med arbeidsmengden	91	90	83
Misfornøyd med arbeidsmengden: har for mye å gjøre	6	8	13
Misfornøyd med arbeidsmengden: har for lite å gjøre	1	1	1
Misfornøyd med arbeidsmengden: har for varierende arbeidsmengde	1	1	1
Misfornøyd med arbeidsmengden pga. andre forhold	1	0	1
Prosent	100	100	100

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003.

Tabell 6. Sammenheng mellom to mål på arbeidspress. 2003. Prosent

	Har ikke tid til å gjøre jobben skikkelig			
	Passer svært godt	Passer godt	Passer mindre godt	Passer dårlig
Fornøyd med arbeidsmengden	62	82	91	94
Misfornøyd med arbeidsmengden: har for mye å gjøre	33	15	6	4
Misfornøyd med arbeidsmengden: har for lite å gjøre	0	1	0	1
Misfornøyd med arbeidsmengden: har for varierende arbeidsmengde	3	2	1	1
Misfornøyd med arbeidsmengden pga andre forhold	2	1	1	0
Prosent	100	100	100	100

Kilde: Levekårsundersøkelsen 2003

for mye å gjøre og det å ha liten selvbestemmelse over tidsfrister og eget arbeidstempo.

Tabell 5 viser at 6 prosent av de som i høy grad selv bestemmer over tidsfrister og arbeidstempo er misfornøyde med arbeidsmengden sin, sammenliknet med 13 prosent blant dem som i mindre grad bestemmer dette selv. Det er med andre ord dobbelt så mange blant dem med lav grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo som er misfornøyd med for stor arbeidsmengde. Det er altså også en sammenheng mellom disse to målene.

Til sist vil vi forvente at det er en sammenheng mellom det å være misfornøyd med å ha for mye å gjøre, og det at man vanligvis ikke har tid til å gjøre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte. Tabell 6 viser at det er en slik sammenheng. En av tre blant dem som svarer at det passer svært godt at de vanligvis ikke har tid til å gjennomføre arbeidsoppgavene sine på en skikkelig måte, svarer også at de er misfornøyd med arbeidsmengden sin på grunn av at de har for mye å gjøre. Blant disse er 62 prosent fornøyd med arbeidsmengden. Det er svært få, 4 prosent, blant dem som svarer at det passer dårlig at de vanligvis ikke har tid til å gjennomføre arbeidsoppgavene sine på en skikkelig måte, som svarer at de er misfornøyd med arbeidsmengden sin på grunn av at de har for mye å gjøre. Blant disse er hele 94 prosent fornøyd med arbeidsmengden sin.

Konklusjon: et stabilt bilde

I denne artikkelen har vi sett på utviklingen i arbeidsmengde blant sysselsatte, og totalt sett viser dataene fra AKU og levekårsundersøkelsene et relativt stabilt bilde. Vi kan ikke se en entydig trend mot lengre arbeidsdager ved hjelp av våre data. Men har arbeidspresset blitt større? Hvis vi ser på alle yrkesaktive under ett, har det ikke skjedd noen utvikling i retning av større arbeidspress – når vi studerer fenomenet ved hjelp av et sett med indikatorer fra levekårsundersøkelsen. Hvis vi ser på enkelt næringer, skiller undervisning og helse- og sosialsektoren seg noe ut. De som jobber i undervisning, er mer presset enn andre næringer for alle årene vi har studert, mens det kan se ut som om helse- og sosialsektoren har hatt et økende arbeidspress over tid.

Større utvalg i levekårsundersøkelsen med arbeidsmiljø som tema i 2006 vil gjøre oss i stand til å se mer detaljert på disse problemstillingene. Utviklingen av et panelopplegg basert på 2006-undersøkelsen, og intervju med de samme personene over flere år, gjør at vi også har mulighet til å studere seleksjonsmekanismer i arbeidslivet. Har kravene til produktivitet endret seg, og er arbeidsstokken i dag mer selektert enn tidligere og tåler en tøffere arbeidshverdag av den grunn? Dette er enda en innfallsvinkel til dette temaet, som vi på sikt og ved hjelp av et panelopplegg kan studere nærmere. Vi vet at antall uførepensjonister har økt fra nær 240 000 personer i 1996 til i overkant av 300 000 i 2003 (Rikstrygdeverket 2005). Kan slike tall tyde på at det er vanskeligere å fungere i arbeidslivet i dag enn det var tidligere? Slike sammenhenger mellom ulike arbeidsmiljøforhold og seleksjonsmekanismer vil den nye og utvidede arbeidsmiljøundersøkelsen fra 2006 kunne bidra til å belyse.

Det er vanskelig å måle arbeidspress. Eksempler fra mål som har vært benyttet tidligere, viser at resultatene av utviklingen over tid har variert noe. Dette viser nødvendigheten av å ha gode, stabile mål som gjentas over tid.

Vi har i denne artikkelen sett på sammenhengen mellom to mål på arbeidspress og mål på selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo. Hypotesen har vært at hvis man har høy grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo, antar vi at man skårer lavere på arbeidspress enn hvis man har lav grad av selvbestemmelse på dette området. Vi ser en slik sammenheng for begge målene. Samtidig er det tydelig at mange med høy grad av selvbestemmelse over tidsfrister og arbeidstempo, også føler høy grad av arbeidspress. Vi ser også en sammenheng mellom de to målene på arbeidspress; hvis du er misfornøyd med for stor arbeidsmengde, er det også større sannsynlighet for at du svarer at du vanligvis ikke har tid til å gjennomføre arbeidsoppgavene dine på en skikkelig måte. Dette tyder på at vi fanger opp det vi ønsker gjennom målene våre. Men flere mål og innfallsvinkler til området vil nok gjøre oss i stand til å i større grad si noe om dette fenomenet.

¹ På grunn av endring i yrkesstandarden har vi ikke sammenliknbare tall brutt ned på yrke for mer enn årgangene 2000 og 2003. Da relativt mange har undervisningsyrker, som krever 1 til 3 års høyskoleutdanning, og sykepleieryrker, har vi valgt å ta disse ut av kategorien "høyskoleyrker" og presentere dem for seg selv, i kategoriene "Pedagogisk arbeid" og "Sykepleie".

Referanser

Bø, Tor Petter og Thomas Hugaas Molden (2000): "Arbeid" i *Sosialt utsyn 2000*, SA 35, Statistisk sentralbyrå

Statistisk sentralbyrå (5. august 2005): 116 000 arbeidsledige.
<http://www.ssb.no/emner/06/01/aku/>

Statistisk sentralbyrå (1. februar 2006): Flere sysselsatte på heltid.
<http://www.ssb.no/emner/06/01/aku/>

Rikstrygdeverket (2005): *Trygdestatistisk årbok 2005*, Rikstrygdeverket. Statistikk 2/2005.

Muskelsmerter – kjønn eller arbeidsforhold?

Flere kvinner enn menn opplever smerter i nakke, skuldre og øvre del av rygg. Det er vanskelig å forklare dette bare ut fra opplysninger om arbeidsforholdene på et bestemt tidspunkt. Likevel tyder slike data på at forskjellen i noen grad kan forklares av arbeidsforholdene, først og fremst ergonomiske belastninger, men også grad av kontroll over arbeidet og arbeidspress. Men selv om en tar hensyn til slike forskjeller i arbeidsforhold, er kvinner likevel litt mer plaget av smerter i nakke, skuldre og øvre del av ryggen enn menn.

Arne Andersen

Vi vet at arbeidsforholdene påvirker helsen til dem som arbeider. Vi vet også at arbeidslivet er kjønnsdelt, menn og kvinner arbeider i betydelig grad i forskjellige yrker og under arbeidsforhold som er ganske forskjellige.

Generelt er sykkeligheten blant kvinner høyere enn blant menn (mens dødeligheten er lavere). Vi skal ta for oss en konkret plage som forekommer oftere blant kvinner enn blant menn og forsøke å nærme oss et svar på om denne overhyppigheten kan knyttes til forskjeller i de arbeidsforhold kvinner og menn møter i arbeidslivet, eller om den først og fremst er et resultat av andre faktorer.

Vi skal utnytte levekårsundersøkelsen om arbeidsmiljø i 2003 til dette formålet. Undersøkelsen gir opplysninger om arbeidsmiljø og en del helseopplysninger på intervju tidspunktet for et utvalg av vel 2 500 yrkesaktive. Hvordan og i hvilken grad arbeidsforholdene påvirker helsen, vil vanligvis være komplisert å påvise. I de fleste tilfeller vil påvirkningen skje over en lengre periode, og konsekvensene for helsen vil ofte vedvare selv om belastningen fra arbeidsforholdene endres eller blir borte, for eksempel ved skifte av arbeidsplass eller yrke. Det kan derfor være vanskelig å analysere sammenhengen mellom arbeid og helse dersom en bare har opplysninger om disse forholdene på ett tidspunkt. Dessuten vil mange faktorer virke inn på helsen, både i og utenfor arbeidslivet. Det betyr at en i tillegg til å ha opplysninger om mange forhold også bør ha store utvalg. Med et forholdsvis lite utvalg og opplysninger fra bare ett tidspunkt er levekårsundersøkelsen i 2003 ikke særlig velegnet til å komme fram til et svar på i hvilken grad en overhyppighet av bestemte helseplager blant kvinner skyldes arbeidsforholdene. Vi skal likevel presentere en del resultater som vi mener kan bringe oss noe nærmere et svar.

Kvinner mer plaget av smerter enn menn

Ifølge helseundersøkelser er kvinner mer plaget av smerter i kroppen enn menn. Ifølge levekårsundersøkelsen i 2002 var det 24 prosent av alle voksne kvinner som hadde hatt slike plager siste 3 måneder, sammenlignet med 16 prosent blant menn. Forskjellen økte med alderen, og særlig etter 45 år.

Vi finner den samme forskjellen også blant de yrkesaktive. I Levekårsundersøkelsen 2003 om arbeidsmiljø er det spurt mer konkret om lokaliserte smerter siste måneden, blant annet om smerter i nakke, skuldre eller øvre del av ryggen. Dette er smerter som kan ha mange ulike fysiologiske og psykiske årsaker. I den grad dette skyldes arbeidsforholdene er dette plager som både

kan skyldes belastende arbeidsstillinger og ensidig arbeid, men også stort arbeidspress, kanskje særlig hvis dette kombineres med liten kontroll over arbeidet.

Blant yrkesaktive er kvinner mer plaget av smerter i nakke, skuldre eller øvre del av ryggen enn menn, 12 prosent er svært plaget, sammenlignet med det halve blant menn, mens 26 prosent av kvinnene er svært eller ganske plaget, sammenlignet med 16 prosent av mennene (tabell 1).

Er arbeidsforholdene årsak til smerter?

Når en spør om disse muskelsmertene helt eller delvis skyldes nåværende jobb, svarer to av tre bekreftende, 65 prosent av kvinner og 69 prosent av menn. Ut fra de arbeidendes egen oppfatning er altså arbeidsforholdene den langt viktigste årsaken, både for kvinner og menn.

Hva er da forklaringen på at kvinner er mer plaget av smerter enn menn? En mulig forklaring tar utgangspunkt i at resultatene er basert på subjektive vurderinger. En kan ikke se bort fra at menn i større grad enn kvinner kan ha en tendens til å bagatellisere slike plager i et intervju. En slik forklaring kan vanskelig avvises alene ut fra resultatene i undersøkelsen. Men det meste av statistikk om smerter tyder på at forskjellene mellom menn og kvinner er reelle. Blant annet forekommer uførepensjonering på grunn av muskel- og skjelettsykdommer vesentlig oftere blant kvinner enn blant menn.

En annen mulig forklaring er demografisk. Vi vet at med alderen øker helseproblemene, det gjelder også smerter. Kan det skyldes at det er flere eldre kvinner enn eldre menn i arbeidslivet? Det er imidlertid ikke tilfelle, snarere tvert imot. Det er litt større andel menn enn kvinner over 44 år. Smerter i de øvre regioner øker klart med alderen både for menn og kvinner, og forskjellen mellom kvinner og menn øker også med alderen. Blant de yngste (16-24 år) er 11 og 14 prosent av henholdsvis sysselsatte menn og kvinner svært eller ganske plaget, mens det gjelder for henholdsvis 21 og 32 prosent i alderen 45-66 år.

Belastninger i arbeidet er en tredje mulig forklaring. Noen yrker er mer belastende enn andre, og en vil dermed vente å finne at smerter forekommer hyppigere i noen yrker. Kan forklaringen på at flere kvinner enn menn er plaget av smerter være at flere kvinner arbeider i belastende yrker?

Kvinner er mer plaget av smerter enn menn innenfor de fleste yrkesgrupper

Kvinner og menn arbeider langt på vei i forskjellige yrker. Hvis det er slik at kvinner og menn i samme yrke er like plaget av smerter, og at kvinner er i flertall i yrker der andelen med smerter er høyest, vil det kunne "forklare" overhyppigheten av smerter blant kvinner.

Vi skal først sammenligne forekomsten av smerter for yrkesaktive i ulike yrker uten å gå inn på belastningene i yrkene. Det er betydelige forskjeller mellom yrkesgruppene i hyppigheten av smerter (tabell 2). Lederne er minst plaget, etterfulgt av personer i akademiske yrker. Mest plaget er ufaglærte ("Andre yrker" i tabellen). Deretter følger pleie- og omsorgspersonale, operatører og sjåførere, personer i kontor- og håndverksyrker. Dette kan tyde på at noen yrker i en eller annen betydning er mer belastende enn andre, selv om forskjellig alderssammensetning innenfor yrkene kan bety noe (for eksempel vet vi at bønder i gjennomsnitt er eldre enn andre yrkesgrupper).

Tabell 1. Sysselsatte menn og kvinner, etter hvor plaget de er av smerter i øvre del av ryggen. 2003. Prosent

	Smerter i nakke, skuldre, øvre del av rygg	
	Menn	Kvinner
Svært plaget.....	6	12
Ganske plaget ...	10	14
Lite plaget	23	24
Ikke plaget	61	50

Tabell 2. Andel sysselsatte menn og kvinner i ulike yrkesgrupper, etter plager fra smerter i nakke, skuldre og øvre del av ryggen. 2003. Prosent

	Svært og ganske plaget av smerter i nakke, skuldre og øvre del av rygg ¹		
	Alle	Menn	Kvinner
Lederyrker	11	12	(7)
Pedagoger	15	11	17
Sykepleiere	17	:	19
Andre akademiker-yrker	17	(7)	24
Høgskoleyrker	21	12	30
Kontoryrker	26	19	29
Pleie- og omsorgspersonale	29	(7)	32
Andre salgs- og serviceyrker	17	10	21
Bønder, fiskere o.l.	22	23	:
Håndverkere	23	23	(24)
Operatører, sjåførere o.l.	23	21	(36)
Andre yrker	29	:	32

¹ Tall i parentes er basert på færre enn 50 svar. Tall som er basert på færre enn 25 svar vises ikke (:).

Kvinner er i klart flertall blant ufaglærte (82 prosent), i kontoryrker, og i pleie- og omsorgsyrker. Dette er de yrkesgruppene der smerter er mest utbredt. Likevel arbeider bare en av tre kvinner i de tre yrkesgruppene der smerter er mest utbredt. Hvis en endrer yrkesfordelingen blant kvinner slik at den blir lik yrkesfordelingen blant menn, men slik at utbredelsen av smerter innenfor hver yrkesgruppe ikke endres, så finner en fortsatt at 11 prosent er svært plaget mens 12 prosent er ganske plaget av smerter i nakke, skuldre og øvre rygg, altså svært liten endring. Det kan derfor tyde på at det ikke er yrkesfordelingen blant kvinner som fører til større hyppighet av smerter. Her må en imidlertid være oppmerksom på at yrkesgrupperingen er svært grov, og det kan være betydelige forskjeller i arbeidsforhold innenfor en yrkesgruppe, også mellom kvinner og menn. Utvalgets størrelse gjør det imidlertid vanskelig å vise resultater for mer detaljerte yrkesgrupper. (For eksempel kan vi ikke vise forskjeller mellom kvinnelige og mannlige sykepleiere fordi det er for få mannlige sykepleiere. Det samme gjelder for ufaglærte.)

Vi ser også at i de fleste yrkesgrupper er det vesentlig flere kvinner enn menn som er plaget av smerter i nakke, skuldre og øvre del av rygg. Unntaket er ledere og håndverkere. (Det er imidlertid få kvinner i disse gruppene og tallene er derfor ganske usikre.)

Skal vi da konkludere med at den større hyppighet av smerter blant kvinner, ikke skyldes arbeidet? Det kan vi ikke uten videre.

Personer som er plaget av smerter støtes ut

En grunn til dette kan være at smerter får konsekvenser både for deltaking i arbeidslivet og for "valg" av arbeid. Såkalte seleksjonseffekter kan viske ut sammenhengen mellom nåværende arbeidsforhold og helse. Personer kan ha fått skader eller helseproblemer i en tidligere jobb, og ha søkt seg over i mindre belastende arbeid eller har kanskje til og med sluttet å arbeide på grunn av dette (seleksjon ut av arbeidet). Videre vil personer som av forskjellige grunner i utgangspunktet er plaget av smerter være selektive når det gjelder hvilken type arbeid de primært vil søke seg til (seleksjon inn i arbeidet). En person kan også ha smerter på grunn av en skade i en tidligere jobb eller yrke. Smertene trenger derfor ikke å ha noen sammenheng med arbeidsforholdene der personen nå arbeider, eller personen kan ha blitt ekstra sårbar for selv mindre belastninger i arbeidet på grunn av den tidligere skaden.

De selektive prosessene påvirker hvilke personer som er i arbeid og hvilke som ikke er i arbeid. Personer som får problemer i belastende arbeid kan gå helt ut av arbeidslivet. I tabellen nedenfor sammenligner vi utbredelsen av smerter blant sysselsatte og ikke-sysselsatte. Særlig for menn må vi regne med at flertallet av ikke-sysselsatte (hvis vi ser bort fra de yngste) er utstøtt fra arbeidslivet.

Ser vi bort fra den yngste aldersgruppen, er det flere ikke-sysselsatte enn sysselsatte som er plaget av smerter. Særlig finner vi flere som er svært plaget og forskjellen øker med alderen. Blant menn i alderen 45-66 år er 8 prosent av de sysselsatte svært plaget av smerter i nakke, skuldre eller øvre del av rygg, mens det gjelder hele 27 prosent av ikke-sysselsatte menn. Tilsvarende tall for kvinner 45-66 år er 14 og 26 prosent. Når vi ikke finner noen forskjell blant de yngste (16-24 år) skyldes det antakelig at hovedgrunnen til at de ikke er sysselsatt er at en stor del er under utdanning.

Vi kunne kanskje ventet at forskjellen mellom andel med smerter for sysselsatte og ikke-sysselsatte var mindre for kvinner enn for menn fordi en del kvinner (midlertidig) går ut av arbeidslivet på grunn av omsorgsforpliktelse. Resultatene er ikke entydige. Det er ganske visst mindre forskjell i andelen som er svært plaget av smerter mellom sysselsatte og ikke-sysselsatte for kvinner enn for menn, men forskjellen er større for kvinner enn for menn når det gjelder andelen som ikke er plaget.

Generelt tyder det forhold, at ikke-sysselsatte er mer plaget av smerter enn sysselsatte, på at utstøting fra arbeidslivet også skjer på grunn av smerter. Antakelig er utstøtingen sterkest i forhold til de mer belastende yrkene.

En skal altså være noe forsiktig med å tolke sammenhengen mellom yrke og smerter både fordi helsen i mange tilfeller vil avspeile tidligere arbeidsforhold og på grunn av seleksjonseffekter når det gjelder hvem som går inn i/ut av arbeid.

Kvinner opplever ikke større ergonomiske belastninger i arbeidet enn menn

Vi har til nå sammenlignet forekomsten av smerter for menn og kvinner i ulike yrkesgrupper. Som nevnt, er en av svakhetene med dette at arbeidsforholdene kan variere innenfor samme yrkesgruppe, også mellom menn og kvinner. Dersom en har mål på de belastninger som er viktige for smerter, kan en mer direkte studere sammenhengen mellom arbeidsforhold og smerter for kvinner og menn.

Levekårsundersøkelsen om arbeidsmiljø inneholder et stort antall mål på fysisk og psykososialt arbeidsmiljø. Vi har valgt ut noen mål på ergonomiske belastninger som vi regner med kan føre til smerter i nakke, skuldre og øvre rygg. Det gjelder arbeid der en løfter hendene minst i høyde med skuldrene, arbeid med hyppige armbevegelser og ensformig og repeterende arbeid (se boks med definisjoner).

Det er som forventet, en forholdsvis klar sammenheng mellom graden av de ergonomiske belastningene i arbeidet vi ser på her og smerter i nakke, skuldre og øvre rygg. Blant dem med lite belastende arbeid er 62 prosent ikke plaget av smerter og bare 7 prosent svært plaget, mens blant sysselsatte med store ergonomiske belastninger i arbeidet, er det 46 prosent som ikke er plaget av smerter, mens 12 prosent er svært plaget. Andre faktorer vil naturligvis kunne spille inn og påvirke en slik enkel sammenheng. Vi oppfatter likevel resultatet som en

Tabell 3. Andel sysselsatte og ikke-sysselsatte i ulike aldersgrupper som er plaget av smerter i nakke, skuldre, eller øvre del av ryggen. 2003. Prosent

	Menn				Kvinner			
	Svært plaget	Ganske plaget	Litt plaget	Ikke plaget	Svært plaget	Ganske plaget	Litt plaget	Ikke plaget
Sysselsatte								
Alle	6	10	23	61	12	14	24	50
16-24 år	5	6	21	69	6	8	25	61
25-44 år	5	9	23	62	11	12	27	49
45-66 år	8	13	22	57	14	18	21	48
Ikke-sysselsatte								
Alle	14	9	17	60	17	17	22	44
16-24 år	0	7	17	76	4	13	25	57
25-44 år	15	10	15	59	16	14	23	47
45-66 år	27	11	17	45	26	21	20	33

Tabell 4. Ergonomisk belastning for kvinner og menn i ulike aldersgrupper. 2003. Prosent

	Ergonomisk belastning					
	Menn			Kvinner		
	Liten	Middels	Stor	Liten	Middels	Stor
Alle	47	28	25	48	27	25
16-24 år	33	44	23	35	47	18
25-44 år	44	29	27	48	27	25
45-66 år	55	23	23	51	23	27

sterk indikasjon på at disse ergonomiske belastningene i arbeidet er viktige for smerter i nakke, skuldre og øvre del av rygg.

Opplever kvinner større ergonomiske belastninger i arbeidet enn menn? Det gjør de ikke. Både blant kvinner og menn er det en av fire som opplever stor ergonomisk belastning mens om lag halvparten har liten belastning. Tallene kan tyde på enkelte forskjeller i belastningen for kvinner og menn innenfor aldersgruppene, men ingen av forskjellene er statistisk sikre.

Hvorfor opplever kvinner da oftere smerter i nakke, skuldre og øvre rygg? Kanskje vi ikke har de målene på belastninger i arbeidet som betyr mest for slike smerter. En kjent teori sier at belastninger i arbeidet takles bedre dersom det er mulig å ta små pauser, tilpasse tempo og variere arbeidet (Karasék 1979). Vi vil derfor anta at også mål på kontroll i arbeidet vil ha betydning for smerter. Dessuten vil smerter i nakke, skuldre og øvre rygg kunne utvikles på grunn av stress. Vi har ingen gode mål på stress, men antar at stress har sammenheng med arbeidspress.

Flere kvinner enn menn har liten kontroll i arbeidet

Både kontroll i arbeidet og arbeidspress har sammenheng med smerter i nakke, skuldre og øvre rygg. Blant personer med liten grad av kontroll er 32 pro-

Definisjoner

Ergonomisk belastning er konstruert på grunnlag av tre spørsmål:

Arbeider du med hendene løftet i høyde med skuldrene eller høyere?

Består ditt arbeid i stadig gjentatte arbeidsoppgaver, slik at du gjør det samme time etter time?

Utfører du samme armbevegelse mange ganger per minutt i løpet av arbeidsdagen din? I tilfelle hvor lang tid utfører du samme armbevegelse mange ganger per minutt?

På de to første spørsmål svarer man hvor stor del av tiden dette skjer. På det siste spørsmålet svarer man antall timer per dag.

På hvert av de tre målene skiller vi mellom belastende og ikke-belastende arbeid. På de to første målene er arbeidet belastende hvis de er utsatt minst halvparten av arbeidstiden. På det siste målet er arbeidet belastende hvis de utfører samme armbevegelse mange ganger per minutt i minst en time per dag.

Liten ergonomisk belastning defineres som ingen belastninger ifølge alle tre mål.

Middels ergonomisk belastning gjelder de som har belastning på ett av de tre målene.

Stor ergonomisk belastning gjelder de som har belastning på minst to av de tre målene.

Indeks for kontroll er konstruert på grunnlag av to spørsmål:

Kan du selv bestemme når du vil ta pauser?

I hvilken grad kan du selv bestemme hvilke tidsfrister eller hvilket arbeidstempo som blir satt?

Liten kontroll: bestemmer pauser mindre enn halvparten av tiden og liten grad av selvbestemmelse over tempo og tidsfrister.

Stor kontroll: bestemmer pauser minst halvparten av tiden og høy eller noen grad av selvbestemmelse over tempo og tidsfrister.

Indeks for arbeidspress er konstruert på grunnlag av to spørsmål:

Hender det at du har så mye å gjøre at du må sløyfe lunsjen, arbeide ut over vanlig arbeidstid eller ta arbeid med hjem?

Passer det svært godt, godt, mindre godt eller dårlig at det vanligvis ikke er tid til å utføre arbeidsoppgavene på en skikkelig måte?

Stort arbeidspress: Har daglig mye å gjøre og det passer svært godt eller godt at det ikke er tid til å utføre arbeidet skikkelig.

Lite arbeidspress: Har ikke daglig mye å gjøre, og det passer mindre godt eller dårlig at det ikke er tid til å utføre arbeidet skikkelig.

sent svært eller ganske plaget av slike smerter, sammenlignet med 18 prosent av dem med høy grad av kontroll. Sammenhengen med arbeidspress er noe svakere. Blant dem med stort arbeidspress er 25 prosent svært eller noe plaget, sammenlignet med 19 prosent blant dem som opplever lite arbeidspress.

Spørsmålet er da om det er flere kvinner enn menn med liten kontroll over arbeidet og/eller stort arbeidspress. Tabellene viser at det er tilfelle for kontroll i arbeidet, men ikke for arbeidspress. Det er flere kvinner enn menn som opplever liten kontroll over arbeidet. Det gjelder henholdsvis 12 og 6 prosent blant alle, og det gjelder uansett aldersgruppe. Blant menn er det 66 prosent med høy grad av kontroll, mens det bare gjelder 56 prosent av kvinner. Denne forskjellen finner vi i alle aldersgrupper med unntak av de yngste.

Arbeidsforhold viktigst, men kjønn også av betydning for smerter i nakken

Vi har altså funnet at kvinner ikke opplever større ergonomiske belastninger og arbeidspress enn menn, men de opplever oftere enn menn liten grad av kontroll over arbeidet. Spørsmålet er da om disse forskjellene i arbeidsforhold kan forklare at kvinner oftere enn menn rapporterer smerter i nakke, skuldre eller øvre del av rygg.

Vi har foretatt en regresjonsanalyse av graden av smerter i nakke, skuldre og øvre rygg der ergonomisk belastning, grad av kontroll over arbeidet og grad av arbeidspress inngår sammen med kjønn og alder (grad av smerter er da behandlet som en intervallvariabel selv om det egentlig er en ordinalvariabel).

Analysen viser at arbeidsbelastninger er viktig. Alle de tre indekser for arbeidsmiljø har betydning. Det gjelder først og fremst ergonomisk belastning. Men også liten grad av kontroll over arbeidet har en viss betydning. Det samme har arbeidspress (koeffisienten knyttet til stort arbeidspress er imidlertid ikke signifikant forskjellig fra null, hvilket skyldes at gruppen med stort arbeidspress er svært liten).

Imidlertid viser analysen også at kjønn er av betydning. Selv om arbeidsforholdene samlet er av klart størst betydning er det fortsatt slik at kvinner har litt mer smerter i nakke, skuldre og øvre del av ryggen enn menn gitt at arbeidsforholdene (og alderen) er de samme. Det kan være mange forklaringer på dette. Det kan fortsatt være forskjeller i kvinners og menns arbeidsforhold. Det kan være mål på arbeidsmiljø i undersøkelsen vi ikke har trukket inn eller forhold vi ikke har mål på. Det kan videre være forskjell i belastningene kvinner og menn er utsatt for utenfor arbeidet. En tredje mulighet er at menn tåler belastninger bedre enn kvinner, for eksempel på grunn av større styrke. Vi har ingen mulighet på grunnlag av levekårsundersøkelsen å vise hvilke forklaringer som er av størst betydning. Retrospektive spørsmål om tidligere arbeidsforhold eller bedre et panelopplegg der personer følges over en lengre periode vil gi bedre muligheter for å studere sammenhengen mellom arbeidsforhold og helse.

Tabell 5. Indeks for kontroll for kvinner og menn i ulike aldersgrupper. 2003. Prosent

	Indeks for kontroll							
	Menn				Kvinner			
	Stor	Middels	Liten	I alt	Stor	Middels	Liten	I alt
Alle	66	28	6	100	56	32	12	100
16-24 år	45	40	15	100	44	36	21	101
25-44 år	68	27	5	100	56	32	12	100
45-66 år	70	25	5	100	59	30	11	100

Tabell 6. Indeks for arbeidspress for kvinner og menn i ulike aldersgrupper. 2003. Prosent

	Indeks for arbeidspress							
	Menn				Kvinner			
	Stor	Middels	Liten	I alt	Stor	Middels	Liten	I alt
Alle	67	30	3	100	66	32	3	101
16-24 år	80	17	2	99	79	20	1	100
25-44 år	66	30	3	99	63	33	4	100
45-66 år	64	32	4	100	65	34	2	101

Referanser

Karasek, R. A. (1979): Jobs demands, jobs decision latitude and mental strain: implications for job redesign. *Administrative Science Quarterly*, 24, 1979

23.02.06

Befolkningsstatistikk. Folkemengd etter alder, kjønn, sivilstand og statsborgarskap, 1. januar 2006

4 640 200 busette i Noreg

Ved siste årsskiftet var det busett 4 640 200 personer i Noreg, og folketalet auka med 33 900 personer, eller 0,7 prosent i 2005. Dette er om lag 5 000 fleire enn førre året, da folketalet auka med 28 900 personer.

23.02.06

Registrert arbeidsledighet blant innvandrere, 4. kvartal 2005

Ledigheten blant innvandrere går fortsatt ned

Den registrerte arbeidsledigheten blant innvandrere gikk ned med 1 prosentpoeng, fra 9,4 prosent i 4. kvartal 2004 til 8,4 prosent i 4. kvartal 2005. I befolkningen ellers gikk ledigheten ned fra 3,1 til 2,6 prosent. 14 200 innvandrere var registrert ledige, det vil si at en av fem ledige er innvandrer.

Som innvandrere regnes her personer født i utlandet av utenlandsfødte foreldre (også kalt førstegenerasjonsinnvandrere). Statistikken gjelder kun de som er registrert bosatte, det vil si at de ifølge folkeregisteret forventes å oppholde seg i landet i minst seks måneder. Tallene bygger på Aetats register over helt ledige registrert ved arbeidskontorene, og de er beregnet i prosent av arbeidsstyrken hvis ikke annet er angitt.

I prosentpoeng har nedgangen vært mye den samme i både de vestlige og ikke-vestlige gruppene. Imidlertid er det de vesteuropeiske og nordiske innvandrer-

ne samt dem fra de nye EU-landene i Øst-Europa som relativt sett hadde størst nedgang fordi ledigheten i utgangspunktet var lavere i disse gruppene.

I alt var 72 342 personer registrert som helt arbeidsledige ved utgangen av november 2005. Av disse var 14 274 innvandrere, det vil si nær 20 prosent av de arbeidsledige. Til sammenligning utgjør innvandrere 8 prosent av befolkningen mellom 16 og 74 år.

Ingen utjevning i forhold til de uten innvandrerbakgrunn

Når vi trekker innvandrere ut av den totale gruppen av ledige, får vi en ledighetsprosent på 2,6 for de som ikke defineres som innvandrere i denne sammenheng. Innvandrere har følgelig en ledighetsprosent som er tre ganger så høy. Denne forskjellen har ikke utjevnet seg siste år. Ser vi på enkelte ikke-vestlige innvandrergrupper, er forskjellene enda større. Innvandrere fra Afrika, som hadde høyest ledighet med 16,7 prosent, ligger seks ganger så høyt som de uten innvandrerbakgrunn. For øvrig var det blant innvandrere fra Asia 11 prosent ledige, fra Øst-Europa (utenom EU) 10,2 prosent og fra Latin-Amerika 9 prosent ledige. Innvandrere fra Norden og de øvrige vesteuropeiske landene lå som vanlig mye lavere med en ledighet på rundt 3,5 prosent i hver gruppe, mens de fra de nye EU-landene i Øst-Europa lå ganske nært opptil med 4,2 prosent ledige.

Den høye ledigheten blant innvandrere fra Afrika må ses på bakgrunn av en relativt større andel flyktninger med kortere botid i denne gruppen enn i de øvrige ikke-vestlige gruppene. Dette gjelder spesielt flyktninger fra Somalia.

Nedgang primært blant menn

Nedgangen i registrert ledighet gjorde seg i hovedsak gjeldende blant inn-

vandrer menn, der ledigheten gikk ned med 1,4 prosentpoeng fra 4. kvartal 2004 til 4. kvartal 2005. Blant kvinner var nedgangen kun 0,4 prosentpoeng. Denne utviklingen har medført at forskjellen i ledighetsnivå mellom menn og kvinner i innvandrerbefolkningen har jevnet seg ut (8,4 kontra 8,3 prosent). Tradisjonelt har innvandrer menn hatt markant høyere registrert ledighet enn kvinnene. Ser vi på resten av befolkningen, hadde menn en ledighet på 2,7 prosent og kvinner på 2,6 prosent. Også her hadde menn noe større nedgang, nemlig 0,6 kontra 0,3 prosentpoeng.

Botid endrer ikke forskjellene gruppene imellom

Fordelinger etter botid viser høyest registrert arbeidsledighet i gruppen med en botid på mellom fire og seks år. Dette henger sammen med at mange nyankomne innvandrere – som regel flyktninger – går gjennom en periode med norskopplæring og eventuelle kvalifiseringstiltak før de gjør seg gjeldende som arbeidssøkere. I gruppen med sju år botid og mer ser vi en markant nedgang i den registrerte ledigheten, men det finner likevel ikke sted noen utjevning mellom innvandrergruppene som følge av dette. Innvandrere fra Afrika ligger fortsatt høyest med en ledighet på 8,1 prosent (NB! regnet i prosent av personer i alt), mens de øvrige ikke-vestlige gruppene lå litt i underkant av 6 prosent og de vestlige litt over 2 prosent.

Arbeidsledige etterkommere

Kun 511 etterkommere – også kalt norskfødte med utenlandsfødte foreldre – var registrert arbeidsledige ved utgangen av november 2005. Disse utgjorde 5,7 prosent av arbeidsstyrken, en andel som var 1,4 prosentpoeng lavere enn november året før. I forhold til vestlig og ikke-vestlig landbakgrunn (basert på morens fødeland), var andelen henholdsvis 3,3 og 6,5 prosent arbeidsledige.

23.02.06

Inntektsstatistikk for personer og familier.
Foreløpige tall, 2004

Mer enn 1 000 milliarder i inntekt til husholdningene

I 2004 hadde norske husholdninger mer enn 1 000 milliarder kroner i kontante inntekter. Drøyt 700 milliarder kom i form av arbeidsinntekt, mens skattepliktige pensjoner og trygder utgjorde nesten 200 milliarder. Kapitalinntekter og ulike skattefrie stønader stod for resten – drøyt 125 milliarder kroner.

Norske husholdninger hadde 1 023 milliarder kroner i samlet inntekt i 2004. Den samlede inntekten omfatter lønnsinntekt, nettoinntekt fra selvstendig næringsvirksomhet, kapitalinntekt og ulike pensjoner, trygder og stønader. Den største inntektskilden er yrkesinntekt (lønns- og næringsinntekter inkludert sykepenger) som utgjorde 705 milliarder kroner i 2004. Lønnsinntektene alene økte med drøyt 3 prosent fra året før.

228 milliarder i pensjoner, trygder og stønader

Ulike pensjoner, trygder og stønader utgjorde 227,8 milliarder kroner i 2004. Av disse var 191 milliarder kroner skattepliktige. Størst er pensjoner fra folketrygden (140,6 milliarder) fulgt av tjenstepensjoner (38,9 milliarder) og arbeidslidighetstrygd (10,9 milliarder). Pensjoner og trygder blir stadig viktigere for norske husholdninger med en andel av samlet inntekt på 14 prosent i 2004, sammenlignet med 12 prosent i 2000. I samme periode falt yrkesinntektens andel fra 70 til 69 prosent.

Ulike skattefrie kontantstønader utgjorde 36,8 milliarder kroner i 2004. Nesten halvparten av disse pengene er stønader rettet mot barnefamilier. Den største stønaden er barnetrygden på 14,1 milliarder kroner, mens kontantstøtten utgjorde 3,1 milliarder kroner i 2004.

Kapitalinntektene økte til tross for fallende renteinntekter

Samlede kapitalinntekter utgjorde i 2004 vel 90 milliarder kroner. Den klart viktigste kapitalinntekten var aksjeutbytte med 62,6 milliarder kroner, en økning med mer enn 8 milliarder fra 2003. I

samme periode ble realisasjonsgevinsterne (hovedsakelig salg av aksjer) nesten fordoblet fra 6,7 til 12,7 milliarder kroner. Samtidig ble renter på bankinnskudd mer enn halvert i takt med det fallende rentenivået. Brutto renteinntekter utgjorde 9,4 milliarder kroner i 2004.

23.02.06

Befolkningsstatistikk. Folkemengde 1. januar 2006 og endringene i 4. kvartal 2005 og i hele 2005

Folketallet økte med 33 900 i fjor

I 2005 økte folkemengden i Norge med 33 900 mennesker, til 4 640 200 bosatte ved årsskiftet. De siste femti årene er det bare i 1999 at det er registrert tilnærmet like mange nye bosatte som i 2005. Den store folketilveksten i 2005 har sammenheng med et stort innflyttingsoverskudd fra utlandet på 18 400 personer.

Folketilveksten sett i forhold til folketallet, 0,73 prosent i 2005, var derimot lavere enn i de to-tre første tiårene etter den annen verdenskrig. Vel 40 100 flyttet til Norge fra utlandet i 2005, mens 21 700 flyttet ut. Fødselsoverskuddet på 15 500 var, med unntak av noen år på 1990-tallet, det høyeste siden 1975.

Flest polakker

Sammenlignet med 2004 var det i fjor 3 700 flere innflyttinger og 1 600 færre utflyttinger, slik at flytteoverskuddet økte med 5 300 til 18 400. Polske statsborgere bidro mest til flytteoverskuddet, med 2 900 flere inn- enn utflyttinger. Deretter følger irakere, tyskere og russerne, som alle hadde over 1 000 flere inn- enn utflyttinger.

Så høyt innflyttingstall fra utlandet som i 2005, vel 40 100, er tidligere registrert bare i 2002 og 1999, da det var henholdsvis 40 100 og 41 800 innflyttinger til Norge.

15 500 flere fødte enn døde

Det ble født 56 750 barn her i landet i 2005, og 41 200 personer døde. Antallene er svært like dem for året før, da det ble født 200 færre og døde 30 flere.

Over 500 000 i Akershus

Akershus fylke har rundet en halv million bosatte i løpet av 4. kvartal 2005. Oslo og Akershus har nå til sammen over 22 prosent av landets folkemengde.

I løpet av 2005 økte folketallet både absolutt og relativt sett mest i Oslo, Akershus og Rogaland, med en tilvekst på henholdsvis 8 600, 6 900 og 4 500. Oslo og Akershus sørget for nærmere 46 prosent av landets folketilvekst. I Nordland, Sogn og Fjordane, Telemark og Finnmark gikk folketallet ned, mens innlandsfylkene Hedmark og Oppland oppnådde en bare mindre økning.

Størst fødselsoverskudd i Oslo

Bortsett fra Hedmark, Oppland og Telemark, var det i 2005 fødselsoverskudd i alle fylker. Størst var fødselsoverskuddet i Oslo med 4 200.

Størst flyttetap for Nordland

Telemark, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal og Nordland hadde flyttetap i 2005 når en ser på både innenlandske flyttinger og flyttinger fra og til utlandet. Flyttetapet var størst for Nordland, der det flyttet nærmere 800 flere ut enn inn. Samlet flytteoverskudd var størst for Oslo og Akershus med om lag 4 400 på hvert fylke.

Innenlandske flyttinger

Fylkene rundt Oslofjorden til og med Vestfold, pluss Rogaland og Sør-Trøndelag, hadde flyttegevinst overfor andre fylker i 2005. Det innenlandske flytteoverskuddet var størst for Akershus og Oslo med henholdsvis 2 500 og 1 350. Nordland fikk størst flytteunderskudd til andre fylker, nærmere 1 600.

Flyttegevinst fra utlandet

Alle fylker opplevde flyttegevinst fra utlandet. De i alt 18 400 kompenserte mye for fødselsunderskudd og for til dels store innenlandske flyttetap i fylkene. Således oppnådde Hedmark og Oppland både flytteoverskudd totalt og en mindre, positiv folketilvekst, mens slik flyttegevinst halverte Nordlands flyttetap fra 1 600 til 800.

Folketallet økte i 2004 av landets kommuner i 2005, mens 229 hadde reduksjon eller ingen økning i folketallet i løpet av året.

23.02.06

Befolkningsstatistikk. Ekteskap og skilsmisser, 2005

22 400 vigslar og vel 11 000 skilsmisser

I 2005 vart det inngått 22 400 ekteskap her i landet, like mange som dei to åra før. Vel 11 000 ekteskap enda i skilsmisse, mens nærmare 12 800 par vart separerte. Talet på skilsmisser låg på det same høge nivået som året før, mens talet på separasjonar var litt lågare.

Framleis mange skilsmisser

Talet på skilsmisser i 2005, 11 040, var på same høge nivå som det for 2004, det høgaste som er registrert nokon gong. Årsgjennomsnittet for dei fem siste åra var 10 720, eller vel 1 100 høgare enn gjennomsnittet for femårsperioden før.

Nokre færre separasjonar

Det vart i 2005 registrert vel 400 færre separasjonar enn året før. Talet på separasjonar har variert mellom 12 750 og 13 200 dei fem siste åra, og gjennomsnittet for 2001-2005, 12 900, var 1 100 høgare enn i den førre femårsperioden.

Stabile tal for vigslar

Dei tre siste åra har talet på inngåtte ekteskap lege på knapt 22 400 per år, eller om lag same nivå som mot slutten av 1990-talet. I 2000 og 2002 var tala på vigslar noko høgare, men likevel langt lågare enn i toppåra i perioden 1940-1975 med opp mot 30 000 årleg.

16.02.06

Fengslinger, 2003

Flere sitter i fengsel – færre blir satt inn

I 2003 var det i gjennomsnitt 2 944 innsatte. Dette er en økning på 4 prosent fra året før og 900 flere enn for 20 år siden – og betyr at det ble tilbrakt mer enn 1 million dager i de norske fengslene. Flere satt på fengselsdom og forvaring/sikring, men færre i varetekt og på bøtesoning. Det var færre korte innsettelse i vare-

tekt, spesielt for narkotikalovbrudd.

Flere soner straff

På en gjennomsnittlig dag i 2003 sonet 2 194 personer fengselsdom, 69 forvaring/sikring, 644 satt i varetekt, og 38 gjennomførte bøtesoning. De som er dømt til straff i fengsel utgjør med andre ord 77 prosent av alle innsatte. Sammenlignet med året før er det 7 prosent flere på fengselsdom og 8 prosent flere på forvaring/sikring. Gjennomsnittlig antall varetektsfengslede gikk imidlertid ned med 3 prosent, og personer på bøtesoning med 27 prosent.

Sett i forhold til hvem som satt i fengsel ved årets begynnelse, var det noenlunde samme kjønn, alder og lovbruddsfordeling i 2002 og 2003. Av alle innsatte var narkotikaforbrytelser hovedlovbrudd til 27 prosent, tyveri til 19 prosent, 14 prosent til forbrytelser mot liv, legeme og helbred – de samme andeler som året før. 1. januar 2003 var 34 prosent av de innsatte i aldersgruppen 21-29 år og 36 prosent i aldersgruppen 30-39 år. Andelen av de innsatte som er varetektsfengslet er høyest for de yngste, og reduseres med stigende alder: Hver tredje under 21 år og hver sjette over 50 år var varetektsfengslet ved årets begynnelse (se figur).

Færre nyinnsettelse, spesielt i varetekt

Selv om det er blitt flere innsatte i norske fengsler, viser fengslingsstatistikken en nedgang i antall innsettelse de siste to årene. I 2003 mottok fengslene i underkant av 10 700 nyinnsettelse, som er 8 prosent færre enn året før – og 11 prosent lavere enn i 2001.

Nedgangen fra 2002 til 2003 skyldes færre fengslinger i varetekt og til bøtesoning – med henholdsvis 21 og 41 prosent. Nedgangen i varetektsinnsettelse gjelder for alle aldersgrupper og begge kjønn. Varetektsfengsling blir sjeldnere brukt for de fleste typer lovbrudd, men mye av den totale nedgangen har sammenheng med reduksjonen i varetektsfengslinger på grunn av narkotikaforbrytelser: I alt var det 845 færre innsettelse i varetekt og 342 færre varetektsfengslinger med narkotika som hovedlovbrudd.

I 2003 var det 2 339 løslatelse fra varetekt og 1 162 overføringer fra varetekt til soning av dom. 61 prosent av løslatelse og 15 prosent av overføringene skjedde etter et varetektsopphold på mindre enn en måned. Av alle som avsluttet varetekt i 2003 var 38 prosent i aldersgruppen 21-29 år og 34 prosent i aldersgruppen 30-39 år. Det er de kortere varetektsoppholdene som er redusert, og sammenlignet med året før var det 19 prosent færre som hadde sittet under to måneder. Antallet som sitter lenger i varetekt er imidlertid uendret. Eksempelvis avsluttet 128 personer et opphold i varetekt på mer enn ett år, mot 110 i 2002.

16.02.06

Stortingsvalget 2005. Velgerundersøkelse

Halvparten av innvandrerne stemte

53 prosent av norske statsborgere med innvandrerbakgrunn benyttet stemmeretten ved stortingsvalget i fjor høst. Det er 1 prosentpoeng mer enn ved valget fire år tidligere. Blant annet fant langt flere pakistanske innvandrere veien til stemmeurnene.

Valgdeltakelsen til de norske innvandrere var 25 prosentpoeng lavere enn den generelle valgdeltakelsen på 77,4 prosent ved stortingsvalget i 2005. Valgdeltakelsen til norske statsborgere med vestlig bakgrunn var 76 prosent, mens de med ikke-vestlig bakgrunn hadde en fremmøteprosent på 49. Sammenligner vi de tre siste valgene er valgdeltakelsen gått noe opp blant ikke-vestlige innvandrere, men er likevel omtrent 10 prosentpoeng lavere enn i 1997. Vestlige innvandrere har en stabilt høy valgdeltakelse.

Ved stortingsvalget for fire år siden stemte 43 prosent av innvandrerne med pakistansk bakgrunn. Ved det siste valget var tallet 54 prosent, enn oppgang på 11 prosentpoeng for en av de to største innvandrergruppene i Norge. Valgdeltakelsen blant vietnameserne, den andre store innvandrergruppen i Norge, var på 43 prosent, 1 prosentpoeng mindre enn i 2001.

Svensker og dansker hadde den høyeste valgdeltakelsen ved stortingsvalget i 2005 med over 79 prosent. Personer med bakgrunn fra Serbia og Montenegro hadde den laveste valgdeltakelsen med 32 prosent, fulgt av Kina og Makedonia med henholdsvis 34 og 37 prosent.

Kvinner benyttet stemmeretten mest

De norske kvinnene med innvandrerbakgrunn hadde 4 prosent høyere valgdeltakelse enn mennene, 1 prosentpoeng mindre enn ved de to siste stortingsvalgene. Ved kommunestyre- og fylkestingsvalget i 2003 var det ikke kjønnsforskjeller i valgdeltakelsen i den samlede innvandrerbefolkningen. Kvinner fra Europa, Afrika og Oseania har høyere fremtøpeprosent enn menn fra samme område. Det er ikke forskjeller i valgdeltakelsen blant de vestlige innvandrerne når det gjelder kjønn.

Stadig flere i innvandrerbefolkningen med ikke-vestlig bakgrunn

For bedre å forstå hvorfor norske statsborgere med innvandrerbakgrunn har en mye lavere valgdeltakelse enn befolkningen for øvrig, er det viktig å trekke frem sammensetningen av innvandrerbefolkningen, og spesielt alderssammensetningen av denne. Det blir stadig færre stemmeberettigede innvandrere med vestlig bakgrunn. Ved valget i 1997 utgjorde de vestlige om lag en tredjedel, fire år senere om lag en femtedel. Ved årets valg var det kun 15 prosent av de stemmeberettigede norske innvandrerne som hadde vestlig bakgrunn.

Alderssammensetningen i de to gruppene er også ulik. De ikke-vestlige innvandrerne er yngre. Hele 61 prosent av de vestlige er eldre enn 60 år, mens bare 8 prosent av de ikke-vestlige innvandrerne er så gamle. Den yngste aldersgruppen, 18-25 år, blant de vestlige innvandrerne utgjør 2 prosent. Tilsvarende tall for de ikke-vestlige er 18 prosent. Ulik alderssammensetning gir store utslag i fremtøpeprosenten ved at eldre personer har høyere valgdeltakelse enn yngre.

Valgdeltakelsen øker med botid. Ved valget i 2005 hadde personer med lengst botid (30 år og over) 29 prosentpoeng høyere valgdeltakelse enn de med kortest botid (0-9 år). Generelt er bildet slik

at ikke-vestlige innvandrere har kortere botid enn de fra vestlige land.

Tallene baserer seg på en manntalsundersøkelse gjennomført i forbindelse med stortingsvalget. Populasjonen, stemmeberettigede norske statsborgere med innvandrerbakgrunn, utgjør om lag 122 000 personer. Av disse er det trukket et utvalg på nær 6 800 personer. Undersøkelsen er gjennomført på oppdrag av Kommunal- og regionaldepartementet. For mer om stemmerett og metode, se "Om statistikken".

15.02.06

Videregående opplæring og annen videregående utdanning. Foreløpige tall, 1. oktober 2005

Flere elever på medier og kommunikasjon

Elevtallet øker i grunnkurs på studieretning for medier og kommunikasjon i videregående opplæring. Fra høsten 2004 til 2005 steg antall grunnkurselever på denne studieretningen med nesten 25 prosent.

Foreløpige tall per 1. oktober 2005 viser at 2 400 elever startet på grunnkurs i medier og kommunikasjon i videregående opplæring høsten 2005. Dette var nesten 480 flere elever enn på samme tid i 2004. Det er fortsatt slik at flest elever begynner på studieretning for allmenne, økonomiske og administrative fag. Høsten 2005 var det i alt 26 800 elever som startet på dette grunnkurset. Andre populære grunnkurs var helse- og sosialfag med 8 000 elever, mekaniske fag med 6 700 elever og formgivingsfag med over 5 800 elever. Ingen av de i alt 15 grunnkursene i videregående opplæring hadde så høy prosentvis økning fra 2004 til 2005 som studieretning for medier og kommunikasjon.

Antall elever og lærlinger i videregående opplæring var til sammen nær 213 700 1. oktober 2005. Om lag 183 000 av disse var elever, en økning på nesten 9 000 i forhold til elevtallet på samme tid året før. Antall lærlinger økte også fra 2004 til 2005, fra litt flere enn 29 000 til godt over 30 700.

Tre av fire med innvandrerbakgrunn er førstegenerasjonsinnvandrere

Det var om lag 17 400 innvandrere i videregående opplæring høsten 2005; 16 200 elever og 1 200 lærlinger. Elever og lærlinger med innvandrerbakgrunn defineres her som førstegenerasjonsinnvandrere (født i utlandet av to utenlandsfødte foreldre) og personer som er født i Norge av to utenlandsfødte foreldre (etterkommere). 73 prosent av innvandrerene og 81 prosent av lærlingene per 1. oktober 2005 var førstegangsinnvandrere.

Flere avlagte fag- og svenneprøver

Etter flere år med nedgang i antall avlagte fag- og svenneprøver, har denne trenden snudd. Det har vært en økning i antall avlagte fag- og svenneprøver fra 2003/04 til 2004/05. Nær 18 600 kandidater gikk opp til fag- eller svenneprøve i tidsrommet 1. oktober 2004 til 30. september 2005. Dette er 290 flere enn året før. Om lag 17 100 av kandidatene besto prøven i 2004/05.

Det er tre "typer" kandidater som avlegger fag- eller svenneprøve: lærlinger, praksiskandidater og elever. Lærlingene gjennomfører opplæringen i en bedrift, praksiskandidatene er personer som går opp til fag- eller svenneprøve på grunnlag av allsidig praksis i faget og elevene får sin fagopplæring i skolen. Av de personene som gikk opp til fag- eller svenneprøve i 2004/05, var det om lag 11 800 lærlinger, 6 000 praksiskandidater og 800 elever i fagopplæring i skole. Mens lærlingene og praksiskandidatene hadde en beståttprosent på over 90, oppnådde bare 70 prosent av elevene med fagopplæring i skole fag- eller svennebrev i 2004/05.

13.02.06

Anmeldte lovbrudd, 2005

Færre tyveri fra hus, hytte og bil

I 2005 ble det anmeldt i overkant av 394 000 lovbrudd, en nedgang på 3,2 prosent i forhold til året før. Dette er det laveste antall anmeldte lovbrudd på ti år. Forbrytelser går mest ned, med 4,2 prosent sammenliknet med 2004. At den mangeårige trenden med stadig færre

anmeldte tyverier knyttet til boenheter og biler fortsetter, bidrar i stor grad til dette. Narkotika- og voldskriminalitet har omtrent like mange anmeldelser i 2005 som året før.

De fleste fylker har nedgang i forbrytelser

De gjerningsfylkene med størst prosentvis nedgang i antall anmeldte forbrytelser mellom 2004 og 2005 er Nord-Trøndelag, Vestfold, Finnmark og Oslo. Aust-Agder og Hedmark er de eneste gjerningsfylkene med økning i antallet anmeldte forbrytelser.

Stor nedgang i vinningslovbrudd, spesielt i Oslo

Tilbakegangen i det totale antall anmeldelser siste år har først og fremst sammenheng med en 6,7 prosent reduksjon i vinningskriminalitet. Det var spesielt stor nedgang i antall anmeldte tyverier og andre vinningslovbrudd som hadde skjedd i Oslo (12 prosent), og disse tilsvarer nesten halvparten av nedgangen for landet som helhet. Nedgangen fra 2004 til 2005 var spesielt stor for brukstyveri av motorkjøretøy (14 prosent) og grovt tyveri (11 prosent) – men det var også betydelig færre anmeldelser av simpelt tyveri (3 prosent).

Samlet sett ble i overkant av 192 000 vinningslovbrudd anmeldt i 2005, og vi må tilbake til 1994 for å finne et lavere antall anmeldelser i denne lovbruddsgruppen. Vinningslovbrudd utgjør nå 48 prosent av alle anmeldte lovbrudd skjedd i Norge – og 59 prosent av alle anmeldte lovbrudd skjedd i Oslo.

Færre tyveri av og fra motorkjøretøy

I 2005 ble det anmeldt 15 400 tyveri av motorkjøretøy, mot 17 900 i 2004. Nedgangen omfatter både bil, motorsykel og båt, men er størst for brukstyveri av bil – som gikk ned med nesten 19 prosent (fra 12 300 til 10 000 tilfeller). Det var også betydelig færre anmeldte tilfeller av grovt tyveri fra biler og andre befordringsmidler. Samlet sett har brukstyveri av biler og grovt tyveri fra befordringsmiddel hatt en reduksjon på nesten 16 prosent siste året – og 42 prosent siden 1998. Siste år var det i tillegg en reduksjon i anmeldte tilfeller av simpelt tyveri fra biler og andre befordringsmiddel på nærmere 4 prosent.

... hus og hytte...

Antall anmeldte tilfeller av grovt tyveri fra boenheter og fritidsboliger gikk kraftig ned i siste halvdel av 1990-tallet. Økning av de simple tyveriene i samme periode dempet noe av nedgangen, men samlet sett ble det i årene 2000-2003 anmeldt langt færre tilfeller av tyveri fra boenheter og fritidsboliger enn tidligere år. De to siste årene ser vi tendenser til en ytterligere reduksjon i anmeldelser av denne type lovbrudd: I 2005 ble det registrert 8 100 tilfeller av grovt tyveri fra leilighet, bolighus og hytte – som tilsvarer en nedgang på i underkant av 6 prosent fra 2004. Reduksjonen omfatter i særlig stor grad villa og hytte – med henholdsvis 6 og 9 prosent færre anmeldelser.

og naskeri

Både antall naskeri og simpelt tyveri fra butikk var lavere i 2005 enn i 2004. Samlet sett har disse typene lovbrudd hatt en nedgang på nesten 20 prosent siden 2000 – fra 22 800 til 18 400 anmeldte tilfeller. Trenden med stadig færre sykkeltyverier fortsatte i 2005, og antall anmeldelser er nå 44 prosent lavere enn i 1995 (fra 26 400 til 14 800 tilfeller).

Flere anmeldelser for bruk av narkotika

Befatning med narkotika resulterte samlet sett til 37 600 registrerte lovbrudd i 2005, noe som er omtrent like mange som i 2004. 11 300 av anmeldelsene i 2005 omfattet bruk av narkotika, som er 3 prosent flere enn året før. Besittelse av mindre mengder narkotika (regulert i legemiddeloven) viser en nedgang på under 4 prosent (til 8 100 tilfeller), mens narkotikaforbrytelser etter straffeloven steg med 3 prosent (til 16 200 tilfeller). Det ble registrert noe færre av de aller groveste narkotikaforbrytelsene, fra 1 140 tilfeller i 2004 til 960 tilfeller i 2005.

Antall anmeldte narkotikaforbrytelser er nå 19 prosent færre enn i 2001, men mer enn 50 prosent flere enn for 10 år siden (25 000 tilfeller i 1996).

Flere legemsfornærmelser, men færre trusler

Antall anmeldte legemsfornærmelser fortsetter å øke jevnt, som de har gjort i flere år tidligere: I 2005 ble det regist-

ert 12 500 anmeldelser, som er 3 prosent flere enn i 2004 – og 30 prosent flere enn for ti år siden (9 600 tilfeller i 1996). Antall trusler har imidlertid blitt noe færre de siste tre årene, og i 2005 ble det anmeldt nesten 7 800 tilfeller av denne type lovbrudd. Reduksjonen i anmeldte trusler er om lag 3 prosent siste år – og 7 prosent i den siste treårsperioden. Det ble anmeldt 2 900 tilfeller av legemsbeskadigelse i 2005, som er noe flere enn i de to foregående årene – men på samme nivå som i 2001 og 2002.

Til tross for det siste årets nedgang i begge fylkene, har fremdeles Oslo og Finnmark flest anmeldte tilfeller av voldskriminalitet – sett i forhold til befolkningstallet. Hovedstadsfylket hadde 8,3 voldslovbrudd per 1 000 innbyggere, og tilsvarende tall i Finnmark er 7,4. Lavest omfang av registrert voldskriminalitet er det i Hedmark og Sogn og Fjordane – begge med 3,7 per 1 000 innbyggere. Ut fra anmeldelsene de to siste årene, er Rogaland det gjerningsfylket med klart størst økning (15 prosent) i antallet tilfeller av voldskriminalitet.

Flere anmeldte voldtekter

I 2005 ble det anmeldt 798 voldtekter, og i løpet av femårsperioden etter innføringen av den nye av seksualloven er antall registrerte anmeldelser økt med 37 prosent. Antall anmeldte tilfeller av incest og seksuelle overgrep mot de alle yngste barna har imidlertid ikke økt i perioden 2001-2005. I 2005 ble det registrert 153 tilfeller av seksualomgang av barn under ti år – det laveste antallet siden 1994.